

עמדות הרומאים כלפי היהודים והיהדות

Author(s): בנימין איזק

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. א (תשס"א), pp. 41-72

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040703>

Accessed: 28/11/2011 07:50

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

עמדות הרומאים כלפי היהודים והיהדות

מאת בנימין איזק

חקר השנאה כלפי היהודים בעת העתיקה הוא נושא טעון מבחינה רגשית. לפיכך סביר ביותר להניח שהמחקר לוקה בהטיה או בתגובה מפותלת בגלל המעורבות הרגשית של החוקר ושל קהל קוראיו. אפשר כמובן להתכחש לכך שאורחים במדינות מודרניות, כמו צרפת, גרמניה ובריטניה, חקרו ועדיין חוקרים את האימפריה הרומית מנקודת מבטם. אף אין ספק שדעות נושנות ביחס לגאלים, לגרמאנים ולבריטאנים השפיעו ועדיין משפיעות על הצרפתים, הגרמנים והבריטים בימינו.

ואולם, חקירת מעמדם של היהודים באימפריות העתיקות מורכבת יותר. תולדות היהודים באימפריה ההלניסטית המאוחרת ובאימפריה הרומית קשורות באופן הדוק להיסטוריה הקדומה ביותר של הנצרות. הודות לפעילות הנוצרית נשתמר חומר מקורי עתיק על היהודים שאינו ניתן להשגה לגבי קבוצות אתניות אחרות מן העת העתיקה. די אם נזכיר כאן את חיבוריהם של יוספוס ושל פילון האלכסנדרוני, שהגיעו אלינו הודות לעבודתם של מעתיקים נוצרים.¹ זאת ועוד, חוקרי היהדות של העת העתיקה עושים זאת תמיד מנקודת מבטם האישית (והם גם מכירים בכך), הן ביחס ליהדות והן ביחס לקורותיה בימינו.² ההשקפות של לא־יהודים

1 ראו את אבחנותיו של גדעון בוהק: G. Bohak, 'The Ibis and the Jewish Question: Ancient "Anti-semitism" in Historical Perspective', *Jewish-Gentile Relations in the Second Temple, Mishnaic and Talmudic Periods*, eds. M. Mor & A. Oppenheimer, Jerusalem D.T. Runia, *Philo in Early Christian Literature: a Survey*, Assen [forthcoming] עיינו גם: 1993; idem, *Philo and the Church Fathers: a Collection of Papers*, Leiden 1995

2 שתי המונוגרפיות האחרונות הן: P. Schäfer, *Judeophobia: Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge, MA 1997; Z. Yavetz, *Judenfeindschaft in der Antike*, München 1997. הספר הראשון נכתב באנגלית בידי מחבר גרמני, ואילו השני נכתב בגרמנית בידי חוקר ישראלי. למחקרים חשובים מוקדמים יותר ראו: J.N. Sevenster, *The Roots of Pagan Anti-Semitism in the Ancient World*, Leiden 1975; J.G. Gager, *The Origins of Anti-Semitism: Attitudes toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*, New York–Oxford 1983; Y.-A. Dauge, *Le Barbare*, Brussels 1981. הספר האחרון אינו מכיל דיון שיטתי בגישות הרומאיות כלפי היהודים. ישנן התייחסויות תכופות שבהן מביע הכותב את דעתו, בהתאם למקורות או בניגוד להם, שהיהודים היו גאים, בלתי יציבים, אלימים, קיצוניים ועוד. כל זה גרם לפחד ולאיבה, על פי Dauge, שם (למשל עמ' 136 ואילך, והסיכום בעמ' 476). ראו גם: V. Nikiprowetzky (ed.), *De l'antijudaïsme antique à l'antisémitisme contemporain*, Lille 1979; C. Levy, 'L'antijudaïsme païen: essai de synthèse', *ibid.*, pp. 51–86; J. Méléze-

מתאים יותר לציון שנאת זרים. צבי יעבץ משתמש בכותרת המונוגרפיה שלו במונח 'Judenfeindschaft' – שם עצם מורכב שנוח להשתמש בו בגרמנית אך נעדר מקבילה עברית.⁸ המונח 'אנטי־יהדות' מעורר אסוציאציות עם האיבה הנוצרית הקדומה. אני אנסה להשתמש במונחים שונים, על פי הקשרם של הדברים.

נראה שהדרך הראויה לדיוננו היא לדון על פי נושאים ולא על פי סדר כרונולוגי או לפי מחבר, משום שכך נוכל להתרשם מהתפתחותם של הרעיונות על רקע זמנם ולאורך הדורות. מובן מאליו שאין שיטה שתוכל להשביע את רצונו לחלוטין, משום שתימות רבות קשורות זו בזו ונושאים שונים עולים מאותם טקסטים, ולפיכך דרושות התייחסויות חוזרות לאותם מקורות. כל המקורות, חוץ מ'מלחמת היהודים' ומ'קדמוניות היהודים' של יוספוס, נגישים ביותר באמצעות שלושת כרכי המקורות שליקט וביאר מנחם שטרן. הדרך הנאותה היא לקבץ את הרעיונות והסטריאוטיפים ביחס ליהודים, כדלקמן: (א) המישור החברתי, נושא שיכלול מספר הערות ביחס למתגיירים ולאומדי היהדות; (ב) הדת היהודית.

שני הנושאים הראשיים יחולקו אף הם לנושאי משנה. בתחילה עשוי להועיל שחזור של מעמדם הרשמי של היהודים ברומא ובפרובינקיות באימפריה הרומית הקדומה.⁹ יוליוס קיסר ובמיוחד אוגוסטוס נקטו באמצעים שונים כדי לאשר את ההכרה הרשמית שניתנה ליהודים באימפריה הרומית. בחיבוריו של יוספוס נשתמרו מסמכים רשמיים רבים.¹⁰ טסה ראג'ק

213, p. [1999], מפקקת בכך שהמונח 'יודופוביה', 'המרמז בבירור על אִירציונליות, מתאים לחלוטין'. היא סבורה שישנן ראיות רבות במקורות עתיקים לאיבתם של הגויים כלפי היהודים בעולם היווני-הרומי. היא ממשיכה וטוענת, שלא נראה שהאיבה נבעה מפחד דווקא: 'הפחד האִירציונלי מפני יהודים החל בוודאי בתקופה מאוחרת הרבה יותר'. מכאן משתמע, שהסלידה של הגויים מן היהודים בתקופה זו היתה רציונלית. שפר, יעבץ וויליאמס מסכימים כנראה עם שריוויין, ששנאה כלפי גזע או קבוצה צריכה להיות מאופיינת בפחד כדי שתאובחן כ'פוביה'. עם זאת, שפר ויעבץ לא היו מסכימים עם שריוויין, שהשנאה בעת העתיקה נבעה מהתנהגותם של היהודים עצמם. דוגמה למחקר הטוען שבעיקרו של דבר היהודים עצמם אחראים לאנטישמיות, ראו: C. Habicht, 'Hellenismus und Judentum in der Zeit des Judas Makkabäus', *Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften für das Jahr 1974*, Heidelberg 1974, pp. 97–110, esp. p. 109

8 יעבץ פרסם מאמר באנגלית לפני המונוגרפיה שלו: Z. Yavetz, 'Judeophobia in Classical Antiquity. A Different Approach', *Journal of Jewish Studies*, XLIV (1993), pp. 1–22 וראו גם: שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 6 ואילך.

9 E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 BC–AD 135)*, revised ed. by G. Vermes, F. Millar & M. Goodman, Edinburgh 1973–1987; I, p. 275; III, Chapter II2, pp. 107–125; W. Horbury, W.D. Davies & J. Sturdy (eds.), *The Cambridge History of Judaism*, III: *The Early Roman Period*, Cambridge 1999, Ch. 6 (by E.M. Smallwood), esp. pp. 172–177

10 J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, Paris 1914, I, pp. 213–242, 391–408; II, pp. 1–27; A.M. Rabello, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (=ANRW)*, 2.13 (1980), pp. 662–762; T. Rajak, 'Was there a Roman Charter for the Jews?', *JRS*, LXXIV (1984), pp. 107–123;

(Rajak) הראתה שמסמכים אלה אין בהם אמנה או שהם מבוססים על אמנה המגינה על מעמדם המשפטי של היהודים ברחבי האימפריה; חקיקה מעין זו לא היתה נחוצה בנסיבות שהיו קיימות באימפריה.¹¹ המסמכים שיוספוס מצטט הם, לטענת ראג'ק, שורה של אמצעים שננקטו אד-הוק, המאשרים את זכויותיהן של הקהילות היהודיות במקומות שונים, במטרה להגן על היהודים, ובדרך כלל הם יושמו בתגובה להתקפות על מנהגיהם של היהודים בפרכיות. מקצת המסמכים הם החלטות סנאט (senatus consulta), אחרים הם הענקות פטור ליהודים שנתנו יוליוס קיסר ואוגוסטוס עצמם, ויתרם מסמכים דומים ממגיסטרים או ממושלים ברפובליקה המאוחרת או באימפריה הקדומה. כל אלה נועדו להבטיח ליהודים את הזכות לנהוג לפי דתם ולשמר את זכויותיהם. יוליוס קיסר קבע שהיהודים ביהודה הם *ethnos*, הנשלט בידי אתנר/כוהן גדול במעמד מוכר של ידיד ובעל ברית.¹² למושלים אלה התיירו הרומאים להחליט בכל השאלות הקשורות באורחות החיים של היהודים.¹³ גם היהודים שחיו מחוץ ליהודה זכו לפריבילגיות חשובות בחסדו של יוליוס קיסר. באופן כללי ביקש קיסר במדיניותו לדכא את ההתאגדויות ברומא, משום שהן נועדו באותם ימים למטרות פוליטיות שונות. מסיבה זו 'פקד קיסר לפזר את כל ה-*collegia* (=התאגדויות), חוץ מאלה שנוסדו בימים קדומים'.¹⁴ זה היה נוהג מקובל בעת העתיקה, וכבר אריסטו מסביר בפרוטרוט שביטולן היה אחד האמצעים לשימור רודנויות:

[האיסור] על ארוחות משותפות, חברויות במועדונים, וחינוך, ועל כל המעשים שזה אופיים. למעשה, השגחה קפדנית על כל הדברים שבדרך כלל מעוררים רגשות של גאווה ואמון, מניעת היווצרותם של חוגי-למידה, התכנסויות אחרות לצורכי ויכוח ושימוש בכל האמצעים כדי שהאנשים יעשו במידת האפשר בלבתי מוכרים אהודי (משום שקירבה מגבירה אמון הדדי).¹⁵

J.-E. Bernard, 'Transferts historiographiques: Josèphe, César et les privilèges juifs', *Bulletin du Centre de la Recherche français de Jérusalem*, CNRS Editions, 2 (1998), pp. 13–24; M. Pucci Ben-Zeev, *Jewish Rights in the Roman World: the Greek and Roman Documents Quoted by Josephus*, Tübingen 1998

- 11 ראג'ק, שם, עמ' 112, שואלת אם למסמכים אלה או לחלקם, לפי התפיסה הרומאית, היה יישום כללי או תוקף כתקדים מחייב, מעבר להקשרם הספציפי. לדעתה, אף שיוספוס רומז לכך, לא זה היה המצב.
- 12 קדמוניות יד, 194 ואילך; 'Ἰουδαίων αὐτοῦ ἐθνάρχας εἶναι κατὰ τὰ πάτρια ἔθνη, εἶναι τε αὐτὸν καὶ τοὺς ἀρχιερωσύνην τε Ἰουδαίων διὰ παντὸς ἔχειν κατὰ τὰ πάτρια ἔθνη, εἶναι τε αὐτὸν καὶ τοὺς παῖδας αὐτοῦ συμμαχοῦς ἡμῖν εἶναι τε καὶ ἐν τοῖς κατ' ἄνδρα φίλοις ἀριθμεῖσθαι, ὅσα τε κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτῶν νόμους ἐστὶν ἀρχιερατικά φιλόπρωπα, ταῦτα κελεύει κατέχειν αὐτὸν καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ. וראו גם: קדמוניות יד, 199.
- 13 ἄν τε μεταξὺ γένηται τις ζήτησις περὶ Ἰουδαίων ἀγωγῆς, ἀρέσκει μοι κρίσιν γίνεσθαι [παρ' αὐτοῖς]
- 14 סוטרניוס, יוליוס האלוהי 42, 3: 'cuncta collegia praeter antiquitatem constituta distraxit'; אוגוסטוס האלוהי 32. על התאגדויות שהותרו ומועדונים פוליטיים שנאסרו מימי קיסר ואוגוסטוס, ראו: שירר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 112, הערה 23.
- 15 אריסטו, פוליטיקה 1313a-b: μήτε παιδείαν [1313b] μήτε συσσίτια εἶναι μήτε εταιρίαν

זה היה עיקרון בסיסי של השלטון הרומי גם בימי הפרינקיפט, הן ברומא והן בפרובינקיות. ואולם הקהילות היהודיות הוצאו במפורש מכלל איסור זה, בשל עתיקות מוסדותיהם ובזכות קדמותם.¹⁶ פילון מעיד על הסובלנות כלפי יהודי רומא בזמן שלטונו של אוגוסטוס:

אוגוסטוס ידע שתחומה של רומא רבתי מעבר לטיבר מוחזק ומיושב ביהודים, רובם היו אזרחים רומאים משוחררים. לאחר שהובאו כשבויים לאיטליה, הם שוחררו על ידי בעליהם ולא כפו עליהם לעבור על אף אחד ממנהגי אבותיהם. לפיכך, הוא ידע שיש להם בתי תפילה שבהם הם נאספים יחד, במיוחד בשבתות קדושות... הוא גם ידע שהם אוספים כסף למטרות קדושות מביכוריהם ושולחים אותו לירושלים... אף על פי כן הוא לא גירש אותם מרומא וגם לא שלל מהם את אזרחותם הרומית.¹⁷

לאחר מותו של יוליוס קיסר אושרו גם החלטותיו בנוגע ליהודי הפרובינקיות.¹⁸ בין אלה נכללה הזכות לשלוח כסף לבית המקדש בירושלים, וכפי שנראה בהמשך, היא לא נשאה חן בעיניהם של קיקרו וטיקטוס.¹⁹ הביטי השכיח המשמש גם כאן הוא שהיהודים רשאים לנהוג לפי 'חוקי אבותיהם'. הדגש כאן הוא על האתנרך, האתנוס, הילדים והאבות. ליהודים הוענקו פריבילגיות אלה משום שהם נחשבו לאתנוס – עם. בנקודה זו יש מקום להעיר, שהדת היהודית מתוארת תכופות כ-*religio licita* (=דת מותרת) בספרות המודרנית, תוך כדי הוצאת המונח מהקשרו המקורי אצל טרטוליאנוס. אצלו הוא מופיע בטקסט שאינו משפטי או רשמי, ומתייחס ליהדות באירוניה ואפילו בסרקום.²⁰ המונח אינו נמצא בשום מקום אחר במקורות עתיקים. היהדות מתוארת לעתים תכופות יותר כ-*superstitio* מאשר כ-*religio*, ובדרך כלל התירו הרומאים לקיים פולחנים לאומיים אלא אם כן היו להם סיבות ספציפיות לאסור על קיומם.

בחקיקה רומית במאה ה'ב' לסה"נ נקבע שזוהו יהודים היא עניין של מוצא בלבד. ברסקריפט של אנטונינוס פיוס נקבע,²¹ שהיהודים רשאים למול רק את בניהם, ומילת לא־יהודים היא

μήτε ἄλλο μηθὲν τοιοῦτον, ἀλλὰ πάντα φυλάττειν ὅθεν εἴθε γίγνεσθαι δῶρ, φρόνημά τε καὶ πίστις, καὶ μήτε σχολὰς μήτε ἄλλους συλλόγους ἐπιτρέπειν γίγνεσθαι σχολαστικῶς, καὶ πάντα ποιεῖν ἐξ ὧν ὅτι μάλιστα ἀγνώστες ἀλλήλοις ἔσονται πάντες (ἡ γὰρ γνῶσις πίστιν ποιεῖ μᾶλλον πρὸς ἀλλήλους)

16 ראו: יוספוס, קדמוניות יד', 216–213. רק ליהודים הותר להתאסף, 'לאסוף כסף ולעשות סעודות משותפות. כיוצא בו גם אני אוסר שאר האגודות, ורק לאלה בלבד אני מתיר להתכנס ולסעוד לפי המנהגים והחוקים של אבותיהם' (תרגום: א' שליט).

17 פילון, המשלחת לגאיוס כג 155–157.

18 קדמוניות יד', 219–221, 223, 241.

19 קדמוניות טז', 163.

20 טרטוליאנוס, כתב הגנה על הנצרות כא: '...quasi sub umbraculo insignissimae religionis, certe licitae...' (כאילו בצלה של דת חשובה מאוד [ויבודאי מותרת]...). לעומת זאת נאמר על הנצרות (שם ד 4): 'Iam primum cum dure definitis dicendo: Non licet esse vos!'. השוו:

T.D. Barnes, *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford 1971, pp. 90f

21 דיגסטה מח, ח 11 (מודסטינוס): במקור זה נדון גם להלן.

בת עונשין. על פי הרסקריפט זהות יהודית תלויה לחלוטין במוצא, ולפיכך בפועל ההתגיירות המלאה הוגדרה כמעשה פלילי. מגמה זו מתאשרת במפורש בטקסט משפטי אחר, הקובע שאזרחי רומא המתירים למול את עצמם או את עבדיהם בהתאם למנהג היהודי יוגלו וכו'. יש מקום לשאלה אם חוקים אלה אכן מנעו התגיירות. ואולם, ברור שהיהודים כעם מוכר – אם כי רק הם וצאצאיהם – הורשו לנהוג על פי דתם ללא הגבלה כלשהי, הן ביהודה הן במקומות אחרים, ואפילו ברומא עצמה. גישה זו לא השתנתה גם משהפכה יהודה לפרובינקיה, ומהותו של המעמד לא נפגעה גם בעטיין של מרידות היהודים נגד רומא.²²

א. המישור החברתי

היהודים הואשמו באנטי חברותיות ובהתבדלותם משאר המין האנושי. רעיון זה מצוי במפורש אצל דיודורוס, המצטט את הקטאיוס איש אַפְדֶּרָה,²³ ובשני קטעים מקבילים אצל דיודורוס ויוספוס, שאפשר שהם מבוססים על פּוֹסִידוֹנִיוֹס ואפשר שלא.²⁴ קטעים אלה מתארים את יועציו של אנטיוכוס סִידֶטֶס מייעצים לו 'להשמיד את העם היהודי, משום שרק הם מכל האומות נמנעים ממגע עם עמים אחרים ורואים את כל בני האדם כאויביהם...'. אבות אבותיהם של היהודים גורשו ממצרים כי האלים ראו בהם כופרים ונתעבים. הם 'הפכו את שנאת המין האנושי למסורת, ומסיבה זו הנהיגו חוקים מזוירים ביותר: לא להסב לשולחן עם בני כל עם אחר ולא לגלות כלפיהם רצון טוב כלשהו'. לדברי יוספוס, היועצים האיצו באנטיוכוס 'להשמיד את העם בגלל פרישות חייו (מחיי) אחרים'.²⁵

- 22 לאחר שחבר בית המקדש הומרה מחצית השקל ששלחו יהודים לירושלים ל־*fiscus Judaicus*. ישנה אי־ודאות ניכרת ביחס לאיסור של הדריאנוס על המילה, ולכל היותר זה היה איסור זמני. מרסל סימון טוען, שיחסם של הרומאים ליהודים היה חיובי יותר אחרי שנת 70 לסה"נ: 'בין הרגשות שמביעים הפגנים ניתן לזהות אפילו נימה חדשה וחיובית יותר. לאט לאט התחלפה הרוח האנטישמית הישנה בסימפטיה ברורה, בעיקר בקרב המעמדות המשכילים. היא ניוונה מן האיבה המשותפת לאויב המשותף (=הנצרות)'. בקביעה יוצאת דופן זו הוא מסתמך על פורפיריוס ועל יאמבליכוס. ראו: M. Stern, *Roman Empire (135–425)*, Oxford 1986, p. 41 (פורסם לראשונה בצרפתית, 1964).
- 23 דיודורוס מ' 3, 4 (M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I–III, Jerusalem) 4, 3 (1974–1984, No. 11): ἀπάνθρωπόν τινα καὶ μισόξενον βίον εἰσηγῆσατο. השוו: יוספוס, נגד אפיין ב' 258 (שטרן, שם, מ' 258), המתאר את המסורת של אלכסנדריה, שלא דנו בה כאן בפירוט. שטרן (ב, עמ' 39) מתייחס גם הוא לניסוחו של פאולוס באגרת הראשונה אל התסלוניקאים, ב, יד ואילך: Ἰουδαίων... πᾶσιν ἀνθρώποις ἐναντίων μόνους γὰρ: 1, 1 (שטרן, שם, מ' 63 והערות בעמ' 183 ואילך): ἀπάντων ἔθνων ἀκοινωνήτους εἶναι τῆς πρὸς ἄλλο ἔθνος ἐπιμειξίας καὶ πολεμίους ὑπολαμβάνειν πάντας... συστήσαμένους δὲ τὸ τῶν Ἰουδαίων ἔθνος παραδόσιμον ποιῆσαι τὸ μῖσος τὸ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. διὰ τοῦτο δὲ καὶ νόμιμα παντελῶς ἐξηλαγμένα καταδεῖξαι, τὸ μηδενὶ ἄλλῳ ἔθνει τραπέζης κοινωνεῖν μηδ' εὐνοεῖν τὸ παράπαν
- 25 יוספוס, קדמוניות יג, 245: ὁ δὲ ἀπωσάμενος τῆς ἐπιβουλῆς τῶν μὲν παραινούστων ἐξελείν: 245: ὁ δὲ ἔθνος διὰ τὴν πρὸς ἄλλους αὐτῶν τῆς διαίτης ἀμειξίαν οὐκ ἐφρόντιζεν

מקורם של רעיונות אלה אינו ברור, ולפיכך גם קשה לדעת אם יש להתייחס אליהם כהלניסטיים ברוחם או כרומיים. מכל מקום, ברור שהקטע המצוטט הוא המופע הראשון של תפיסות אלה, אשר ברבות הימים נעשו בולטות אצל כמה מן המחברים הרומיים שכתבו על היהודים. נראה שמשפט המפתח המהותי כאן הוא שהיהודים אינם חברותיים (μόνους γὰρ) היהודים. על רעיון זה חוזר במונחים דומים למדי קלסוס (המאה הב' לסה"נ), כפי שצוטט על ידי אוריגנס: 'הם גאים ומסרבים לכל מגע עם חברתם של אחרים'.²⁶ המחברים היוונים, מאז החיבור 'האוויר, המים והמקומות' ואילך, סברו שהחברותיות היא מאפיין חיוני של כל עם נאור. אריסטו אומר: 'אדם שאינו מסוגל להיכנס לשותפות (κοινωνεῖν) או שמספק את כל צרכיו בעצמו ואינו נזקק להיכנס לשותפות, אינו חלק מן המדינה, ולפיכך הוא חייב להיות חיה נחותה או אל'.²⁷ סטראבו (ב 5, 2) רואה זאת כמאפיין של עם נידח וברברי המתבדל מעמים אחרים. ואולם, לדעתו עמים אלה פראיים ומרוחקים, בניגוד ליהודים. על פי דיודורוס מאפיין זה ייחודי ליהודים, משום שהם התבדלו מעמים אחרים מתוך בחירה עצמית. לפי הטקסט שנמסר על ידי דיודורוס, היהודים מתבדלים באמצעות מנהגים משונים: אינם מסכים לשולחן עם אחרים ושונאים את כל שאר העמים.²⁸ מספר חוקרים טוענים בהחלטיות שההתעקשות של היהודים לנהוג על פי מנהגים המרחיקים אותם מכל העמים האחרים אפשר שמקורה במצרים.²⁹ אם כן, ראוי לשים לב להשערה זו, משום שבדיוק באור זה נתפסו גם המצרים עצמם בעיני היוונים והרומאים. העם המצרי 'דומה רק לעצמו', נאמר בחיבור על 'האוויר, המים והמקומות',³⁰ 19. הרודוטוס (ב 35) מדבר על מצרים ואומר שאקלימה, נהרותיה, אורחות חייה ומנהגי תושביה הם הפוכים של מנהגי שאר העולם. באשר ליהודים, גם אם הרעיון על התבדלותם החברתית מוצאו במצרים, הוא הושרש בעוצמה רבה בספרות הרומית. טקיטוס חוזר לאותן תימות: 'למען קיים את כוחו באומה זו לדורות, התקין משה פולחנות חדשים הסותרים את פולחנותיהם של שאר בני-תמותה. כל הקדוש בקרבנו חולין הוא בעיניהם, ואילו הטמא בעינינו מותר בקרבם' (תרגום: ש' דבורצקי).³¹

היהודים נתפסים כמי שהתבדלו מיתר האנושות, באמצעות אימוצם של מנהגים וכללי מוסר דתי שונים ואף מנוגדים לאלה של כל העמים האחרים. טקיטוס הולך עקרונית בעקבות

26 קלסוס אצל אוריגנס, נגד קלסוס ה 2, 41 (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 375, עמ' 256): εἰ δ' ὥς τι σοφώτερον εἰδότες σεμνύνονται τε καὶ τὴν ἄλλων κοινωνίαν...

27 אריסטו, פוליטיקה 1253a: ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός

28 לניתוח הביטויים מיוזנרופיה וקסנופוביה ראו: שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 170–177.

29 שפר, שם, עמ' 163–170, ודיון בספרות קודמת.

30 Hippocrate, II2, *Airs, Eaux, Lieux*, ed. and trans. J. Jouanna, Paris 1996

31 טקיטוס, דברי הימים ה, ד 1: 'Moyses quo sibi in posterum gentem firmaret, novos ritus contrariosque ceteris mortalibus indidit. Profana illic omnia quae apud nos sacra, rursum concessa apud illos quae nobis incesta'

המקור של יוספוס ושל דידורוס, אך מפרש מחדש את מקור מנהגיהם בדרכו האופיינית. ההיסטוריון של הפרינקיפט רואה במשה מעין אוגוסטוס, שעיצב את החוקה כך כדי להותיר לעד את חותמו במדינה שיצר. זאת ועוד, מן הראוי לציין שברומא היתה קיימת מסורת עתיקת יומין לייחס כללי מוסר מנוגדים לרצוי לכל אלה שהרומאים בוו לדתם. ליוויס מייחס לעד כנגד הבקנאליה של שנת 186 לפני סה"נ את הטענה: '[מבחינת המשתתפים בטקסים] הרי כעיקר הדת נחשב להם שלא לחשוב שום דבר לאסור' (תרגום: 'י' לוי, עולמות נפגשים, ירושלים תש"ך, עמ' 165).³² בפרק הבא של חיבורו 'דברי הימים' חוזר טקיטוס וטוען שהיהודים שומרים בקפדנות על נאמנות הדדית, ואולם –

את כל האחרים שונאים הם שנאת אויבים. לא יאכלו עמם יחדיו ולא יישנו עמם יחדיו; ואף-על-פי שאומה שטופה בתאוות הם, פרושים הם ממשכב נוכריות; בינם לבין עצמם הכול מותר. את המילה התקינו למען תהי להם סימן להבדילם מאחרים. המקבלים עליהם את דרכיהם עושים אף הם כן, וראשית לקחם הוא הבזו לאליהם, הכחש בארץ מולדתם, והזלזול בהוריהם, בבניהם ובאחיהם (תרגום: ש' דבורצקי).³³

בקטע זה עולים מספר נושאים, אך בעיקרו גם הוא טוען שהיהודים הם שיוצרים חיץ בינם לבין הסובבים אותם. טקיטוס מדבר על חוקי התזונה³⁴ ועל המילה, אך מספר גם על מנהגיהם בתחום המין. הוא אומר פעמיים שהמתגיירים הם הגרועים ביותר (*pessimus quisque*), משום שהם גם בוגדים בדתם, בארצם ובמשפחתם.

בערך באותו זמן תקף גם יובנליס את המתגיירים והעלה טיעונים דומים: 'בהיותם רגילים ללעוג לחוקי הרומים, הם לומדים את החוק היהודי ומצייתים לו ורוחשים לו כבוד, וכך גם ביחס לכל מה שמסר משה במגילת סתרים: לא להורות את הדרך אלא למי שמציית לאותם דיני-קודש ולא להביא אל המעיין הנכסף אלא את הנימולים בלבד'.³⁵ חלק זה בסאטירה

32 ליוויס לט, יג 11: 'nihil nefas ducere, hanc summam inter eos religionem esse'

33 דברי הימים ה, ה 1: 'et quia apud ipsos fides obstinata misericordia in promptu, sed adversus omnes alios hostile odium. (2) Separati epulis, discreti cubilibus, proiectissima ad libidinem gens, alienarum concubitu abstinent; inter se nihil illicitum. Circumcidere genitalia instituerunt, ut diversitate noscantur. Transgressi in morem eorum idem usurpant, nec quidquam prius imbuuntur quam contemnere deos, exuere patriam, parentes liberos fratres vilia habere'

34 כבר הרודוטוס משתמש בתזונה כקריטריון לאתניות: ג 23, 1: ט 82.

35 יובנליס, סאטירות יד 100-104 (שטרן [לעיל, הערה 23] מס' 301, והערות שם, ב, עמ' 107):

'Romanas autem soliti contemnere leges | Iudaicum ediscunt et servant ac metuunt ius, | tradidit arcano quodcumque volumine Moyses: | non monstrare vias eadem nisi sacra colenti, | quaesitum ad fontem solos deducere verpos' העיקרי בה הוא ההשפעה הרעה שיש למידותיהם הרעות של הזורים על ילדיהם. והשוו: E. Courtney, *A Commentary on the Satires of Juvenal*, London 1980, pp. 571f.; J.P. Stein, *Classical Philology*, LXV (1970), pp. 34 ff.; E. Will & C. Orrieux, «Prosélytisme Juif»? *Histoire d'une erreur*, Paris 1992, pp. 111f.

מכוון נגד המתגיירים, אך ישנם מספר מאפיינים, לדעת המשורר, שמתגיירים אלה חולקים יחד עם יהודים מלידה. המאפיין החשוב מכולם הוא הבז לחוק הרומי בזמן שאת החוק היהודי הם מכבדים. מכאן שהחוק הרומי והחוק היהודי סותרים זה את זה. בהעשותם יהודים, טען, הרומאים מתבדלים מן החברה הרומית הנאורה. עניין זה עלה שוב גם בטענה שהיהודים מסרבים להראות את הדרך לנכרים.³⁶ יש לציין שהפחד מפני פולחנים זרים וסודיים כבר היה נפוץ ברומא הרפובליקאית.³⁷

הדעה שהיהודים נאמנים אחד כלפי השני בלבד מופיעה לראשונה בחיבוריו של קיקרו:

עתה בא הלעז (בדיוק: הקנאה) בעניין זהב היהודים. לכאורה זה טעמו של דבר, שמשפט זה נידון לא רחוק מן המדרגות של אורליוס. בגלל האשמה זו נתבקשו ממך, ליליוס, המקום הזה וההמון הזה: הרי אתה יודע, מה גדולה קבוצה זו, מה רבה אחדותם, ומה חזקה השפעתם באספות-העם. לכן אדבר בקול נמוך, כדי לא ישמעו את דברי אלא השופטים בלבד. שהרי אין חסרים אנשים שמבקשים להסית אותם נגדי ונגד כל אדם טוב; אבל לא אסייע בידם להקל להם דבר זה (תרגום: 'לוי, עולמות נפגשים, עמ' 83-84).³⁸

כאן מדובר ברטוריקה משפטית: טיעונו של עורך הדין קיקרו נועד להשחיר את פני העדים ולערער את אמינות עדותם של יהודים נגד פלאקוס, *improbatio testium*, בהתאם לנוהג הרגיל בבתי המשפט הרומיים.³⁹ ואולם, כדי שדבריו ייפלו על אוזניים קשובות הוא השתמש בכלים רטוריים. קיקרו טוען במפורש שיהודים רבים ברומא חשו איבה כלפי ה-*optimates* והיו מסוגלים להשפיע על אסיפות ציבוריות; גם אם אין הטענה נכונה, היא היתה צריכה להיראות אמינה לפחות בעיני רבים מן הנוכחים. השאלה מה קיקרו חשב באמת על היהודים אכן מעניינת, אך איננה חשובה להבנתו של חלק זה ב'למען פלאקוס'.⁴⁰ ה-*concordia*

36 משמעות המשפט 'quaesitum ad fontem solos deducere verpos' אינה ברורה לחלוטין. ראו: שטרן, שם, בהערות.

37 ליוויס מתאר את הבקנאליה, שנגדה ננקטו צעדים בשנת 186 לפני סה"נ, כ-*occulta et nocturna sacra* (לט, ח 4).

38 קיקרו, למען פלאקוס 66-67: 'Sequitur auri illa invidia Iudaici. Hoc nimirum est illud quod non longe a gradibus Aureliis haec causa dicitur. Ob hoc crimen hic locus abs te, Laeli, atque illa turba quaesita est; scis quanta sit manus, quanta concordia, quantum valeat in contionibus. Sic submissa voce agam tantum ut iudices audiant; neque enim desunt qui istos in me atque in optimum quemque incitent; quos ego, quo id facilius faciant, non adiuuabo'.

39 יעבץ (לעיל, הערה 2), עמ' 33-35; שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 180 ואילך.

40 יעבץ, שם, עמ' 33 ואילך, טוען נגד כמה חוקרים (שנוכחים אצל שטרן [לעיל, הערה 23], א, עמ' 199), שאין כל ראיה לאנטישמיות חריפה אצל קיקרו. עם זאת, הוא לא גילה אהדה גדולה ליהודים ובדרך כלל היה אדיש כלפיהם. ראו הדיון לעיל, וכן מאמר שהופיע לאחרונה: J.-E. Bernard, 'Philosophie politique et antijudaïsme chez Cicéron', *Scripta Classica Israelica*, XIX (2000), pp. 113-131.

(=האחדות) היהודית היתה כמובן מן המפורסמות, וכך גם האמונה שישנם יהודים רבים ברומא, די הצורך ליצירתן של קבוצות לחץ.

בתקופה מאוחרת יותר כתב הוראטיוס דברים שרבים דנו בהם: 'זוהי אחת מאותן חולשות קטנות שעליהן דיברתי, ואם לא תתחשבו בה, אזי תבוא לעזרתי להקה גדולה של משוררים – משום שאנו רוב חשוב – ואנו, כמו היהודים, נאלץ אתכם להצטרף לאחת משורותינו'.⁴¹ פעמים רבות נטען שדברים אלה מתייחסים לפעילות הגיור היהודית.⁴² ואולם, חוקרים אחדים טוענים שדבריו מתארים את היהודים כמי שנוטים להפעיל לחץ למען השגת מטרותיהם הפוליטיות ואין כאן כל רמז לכך שהם כפו על נוכרים להתגייר.⁴³ כיוון שהשורות הללו עוסקות במשוררים, והיהודים משמשים בהן רק כאובייקט להשוואה, קשה להניח שהוראטיוס מדבר על גיור בכפייה. סביר ביותר שהוא, כמו קיקרו, מתייחס ללחצים הפוליטיים שהיהודים יכלו להפעיל על הסביבה הודות לנאמנותם ההדדית. טקסטוס טוען שהיהודים דואגים להגדיל את מספרם ולפיכך אסור להם להרוג אף ילד.⁴⁴ כאן הוא מבקר את מה שנחשב בימינו לנוהג הומני. ואולם כבר אריסטו הציע לחוקק חוק שידרוש לחשוף ילדים בעלי מום, אלא אם כן 'המנהגים הרגילים' (ἡ τάξις τῶν ἔθνων) אינם מאפשרים זאת.⁴⁵ אם כן, מקיקרו ועד טקסטוס ניתן לזהות קו של חשיבה הגורס שהיהודים נאמנים זה לזה, יוצרים קבוצת לחץ אפקטיבית ומפגינים איבה כלפי כל מי שאינם יהודים. הדברים תקפים גם לגבי גרים, שבמעשה ההתגיירות הופכים לבוגדים בארצם ובמשפחתם.

מעט לעת נעשו מאמצים לבלום את התפשטותה של היהדות בקרב הרומאים. אפשר שמאמץ כזה נעשה בשנת 139 לפני סה"נ (ולריוס מקסימוס א 3, 3 [שטרן] (לעיל), הערה 23), מס' 147a, 147b]. ראייה טובה יותר לכך היא גירושם של ארבעת אלפים צאצאי עבדים משוחררים ש'היו נגועים באותה אמונה טפלה', יחד עם המאמינים באיזיס, בשנת 19 לסה"נ.⁴⁶

41 הסאטירות א 142–143 (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 127): '... Hoc est mediocribus illis | ex vitiis unum; cui si concedere nolis, | multa poetarum veniat manus, auxilio quae | sit mihi: nam multo plures sumus, ac veluti te | Iudaei cogemus in hanc concedere turbam'

42 שטרן, שם, א, עמ' 321, 323, ושם הפניות לספרות קודמת.

43 J. Nolland, 'Proselytism or Politics in Horace, *Satires* I, 4, 138–143', *Vigiliae Christianae*, M. Goodman, 105–103 עמ' (לעיל, הערה 35), Will & Orrieux: XXXIII (1979), pp. 347–355 *Mission and Conversion: Proselytizing in the Religious History of the Roman Empire*, Oxford 1994, p. 74.

44 טקסטוס, דברי הימים ה, ה 3: 'Augendae tamen multitudini consulitur; man et necare quemquam ex agnatis nefas...'. השוו להערתו של שטרן (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 41; הקטאיוס אצל דידורוס מ 3, 8 (שטרן, שם, מס' 11).

45 אריסטו, פוליטיקה 1335b. ראו לציין שמדובר כאן בחלק מתוכנית שעיצב אריסטו להשבחה גזעית שתכפה המדינה.

46 טקסטוס, ספר השנים ב 85 (שטרן, שם, מס' 284, והערות בעמ' 69–73); סוטוניוס, טיבריוס 36; יוספוס, קדמוניות ית, 81 ואילך; קסיוס דיז' נו 18, 5a; והשוו: E.M. Smallwood, 'Some Notes on the Jews under Tiberius', *Latomus*, XV (1956), pp. 314–329. במקור האחרון נטען שהפרשה נגרמה כתוצאה מזעם רומאי על תופעת הגיור. וראו: E. Abel, 'Were the Jews banished

טקיטוס מספר שההחלטה נתקבלה ב־*senatus consultum*. ארבעת אלפים איש נעקרו מבתיהם ונשלחו לסרדיניה כדי לדכא כנופיות של שודדים, והאחרים נדרשו לעזוב את איטליה או 'להתנער מפולחני הכופרים'. מניסוחו של טקיטוס ניתן להבין שהדבר נוגע למתגיירים, משום שהם 'נדבקו' בפולחנים זרים ונדרשו להתנער מהם. סווטוניוס גרס שמדובר כאן הן במתגיירים הן במי שנולדו יהודים.⁴⁷ הוא הוסיף: 'וכפה על המחזיקים באמונת־הבל זו לשרוף את בגדי־הפולחן שלהם על כל אביזריו' (תרגום: א' שור), משפט המתייחס במפורש למתגיירים ולא למי שנולדו יהודים.

דיו (נז 18, 5א) אומר מפורשות שהיהודים עסקו באופן פעיל בגיור של לא־יהודים. יוספוס מספר על יהודים שהונו גברת ממעמד האצולה שהתגיירה. כתוצאה מכך הורה טיבריוס לכל הקהילה היהודית ברומא לעזוב את העיר. אפשר להניח שלפחות טקיטוס וסווטוניוס התייחסו ל־*senatus consultum* בדרך כלשהי. מכל מקום, קיימת תמימות דעים במקורות, על אף ההבדלים ביניהם, שהסיבה לחיכוך היתה המרת דתם של רומאים, שקצתם פנו ליהדות ויתרם לפולחנים מצריים, גם אם נקבל את הטענות שההתגיירות לא נבעה מפעילויות גיור יזומות של היהודים.⁴⁸ אף אם נסכים עם ויליאמס, שלא ההתגיירות אלא התסיסה החברתית והכלכלית היא הסיבה לגירוש, נשארת בעינה העובדה שמחברים שונים תיארו את המרות הדת כגורם בעל משמעות רבה ביותר בפרשה. ייתכן שבתקופה זו לא היו רבים ברומא שהמירו את דתם בפועל.⁴⁹ ואולם מבחינתנו, כמי שמנסים להתחקות אחר עמדות הרומאים כלפי היהדות, לא פחות חשובים אותם מקורות עתיקים הטוענים שהיו רבים כאלה. על פי פילון (המשלחת לגאיוס כג 155–157), אוגוסטוס וטיבריוס התייחסו בסובלנות לנוכחותם של יהודים החיים על פי מנהגיהם ברומא, בעברו השני של הטיבר.

גם אם היהודים והמצרים לא נקטו בצעדים אקטיביים כדי למשוך אנשים אל דתם, הדבר לא עניין את השלטונות הרומיים והם האשימו אותם בכך. הד לאירועים אלה נמצא בחיבורו של הפילוסוף סנקה (סוף המאה הא' לפני סה"נ – 65 לסה"נ). הוא מספר שהיה נתון להשפעה פיתגוראית ולפיכך היה צמחוני זמן מה בצעירותו, בימי שלטונו של טיבריוס. כיוון שניתן היה לראות זאת כהתעניינות בטקסים דתיים זרים, הקשורים בהתנזרות מאכילה של חיות מסוימות, אביו ביקש ממנו להימנע ממנהג זה, 'לא מתוך פחד מרדיפה, אלא משום ששנא פילוסופיה'.⁵⁰ מתברר שאז היה אופנתי לציית לחוקי התזונה היהודיים כביטוי להתעניינות

from Rome in AD 19?', *Revue des études juives*, CXXVII (1968), pp. 383–386
 שארבעת אלפי המגורשים לא נולדו יהודים אלא התגיירו. לדעה שונה ראו: M.H. Williams, 'The Expulsion of the Jews from Rome in AD 19', *Latomus*, XLVIII (1989), pp. 765–784
 ושם, עמ' 765, הערה 2, הפניות נוספות לספרות קודמת.

47 טענה זו משתמעת מהמשפטים "qui superstitione ea tenebantur" ו"reliquos gentis eiusdem vel similia sectantes"

48 כפי שטען גודמן (לעיל, הערה 43), עמ' 68, בניגוד לשטרן ואחרים. והשוו: Will & Orrieux (לעיל, הערה 35), עמ' 109–105; שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 109–111.

49 ויליאמס (לעיל, הערה 46), עמ' 769–772.

50 סנקה, מכתבי המוסר 108, 22 [שטרן (לעיל, הערה 23), מס' 189].

ביהדות. אף ברור שאזרחים מיושבים בדעתם, כאביו של סנקה, התנגדו בתוקף לאופנה זו (אף על פי שההסבר, שנאת הפילוסופיה של האב, מביך. הוא התאים יותר להתעניינותו של הצעיר בסגנון החיים הפיתגוראי מאשר לסלידה מן היהדות).

סנקה עצמו לא שנה פילוסופיה, להפך, הוא עסק בה. עם זאת הוא שנה יהודים, *'scleratissima gens'* (=עם פושע ביותר), וחשב שהשפעתם הרסנית, כפי שעולה מדבריו שנמסרים מפי אוגוסטינוס (מצוטט לעיל; עיר האלוהים ו 11).⁵¹ אוגוסטינוס מספר באותו טקסט שסנקה מתח ביקורת על המנהגים היהודיים, ובעיקר על השבת, ומוסיף ציטוט ישיר מסנקה: 'בינתיים מנהגיו של העם הארור הזה צברו השפעה רבה כל כך, שכיום הם מקובלים בכל רחבי העולם. המנוצחים חוקקו חוקים למנצחים'.⁵² ניסוחו של המשפט אינו משאיר מקום לספק ביחס לתחושותיו של המחבר. אין זה משנה לענייננו אם סנקה התכוון לאוהדי היהדות או למתגיירים ממש, ואף לא חשוב מה ניתן ללמוד מן הקטע על התפשטותה של ההתגיירות באותם ימים.⁵³ חשיבותו של הקטע טמונה בתחושה הברורה שהוא מעביר, שהמנוצחים כובשים את המנצחים. זו תפיסה רווחת כבר קודם לכן בקשר לגאלים, ליוונים, לסורים ולתושבי המזרח בכלל. לפנינו מקור נוסף שמראה עד כמה הרומאים חשו מאוימים מרגע שהבחינו בהשפעה כלשהי של נתיניהם במישור הדתי, התברתי או התרבותי. התקפתו של יובנליס על המתגיירים (מצוטט לעיל), בשילוב עם הטענה המוכרת היטב שהאורֶנוֹטֶס הסורי זורם אל תוך הטיבר, מלמדות על תחושות דומות שקיננו בקרב.

המרת הדת היתה אחת התופעות שהרגיזו מאוד את טקיטוס: 'שהרי כל בן-בליעל שקץ בדת אבותיו, היה מביא אליהם מסים ותרומות. עושרם של היהודים גדל מפני דבר זה' (תרגום: ש' דבורצקי).⁵⁴ קסיוס לונגינוס מציין בשנת 61 לסה"נ, בנאום שיוחס לו על ידי טקיטוס, שפולחנים זרים חדרו לבתיהם של המגיסטרים הרומים.⁵⁵ הדברים התייחסו אמנם לעבדים, אך השפעתם ניכרה גם במשפחות מן המעמד הסנטוריאלי. תחת שלטונו של נרון,

51 שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 111-113.

52 אוגוסטינוס, עיר האלוהים ז 11 (שטרן, שם, מס' 186): 'Cum interim usque eo scleratissimae gentis consuetudo convaluit, ut per omnes iam terras recepta sit; victi victoribus leges dederunt'

53 שטרן, שם, א, עמ' 429-432, מניח שהצהרה זו, הלקוחה מתוך חיבור שנכתב בשנות השישים של המאה הא', משקפת את תחושותיו של סנקה 'בשיאה של תנועת הגיור היהודית והפצתם של מנהגים יהודיים ברחבי העולם הים תיכוני כולו'. שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 111-113, אינו מקבל זאת וטוען שאיננו יכולים ללמוד מקטע זה או מקטעים כיוצא בו שהתקיימה פעילות גיור. גודמן (לעיל, הערה 43) אינו דן בקטע זה.

54 טקיטוס, דברי הימים ה, 1: 'Nam pessimus quisque spretis religionibus patrii tributa et stipes illuc <con>gerebant, unde auctae Iudaeorum res'

55 טקיטוס, ספרי השנים יד, מד 3: 'postquam vero nationes in familiis habemus quibus diversi ritus, externa sacra aut nulla sunt...' זהו נאום שבו קסיוס לונגינוס טוען להוצאתם להורג של ארבע מאות עבדים, משום שאחד מהם רצח את בעליו, מושל (prefect) העיר. כפי שציין R. Syme, Tacitus, Oxford 1958, p. 533. טקיטוס מספק באמצעות נאומי של קסיוס לונגינוס טיעונים נוספים לחומרא ואף לא אחד לקולא.

למשל, הואשמה מטרונית רומית בשם פומפוניה גראיקינה בכך שהיא מאמינה באמונות טפלות זרות.⁵⁶ בעלה, פלאטיוס, נצטווה לחקור את העניין (קבע שהיא חפה מפשע). על פי תיאור מפורסם של סוטוניוס, מסופר על דומיטיאנוס שלא חסך כל מאמץ לזהות יהודים לצורך גביית מס מיוחד שהוטל עליהם.⁵⁷ למעשה זה היה צביון של אקטיביזם שיפוטי והוא תרם לשמו הרע של דומיטיאנוס, בניגוד לטריאנוס, שפסק כי אין לטרות ולחפש אחר הנוצרים (*Conquirendi non sunt*). אבל הוא הדגיש שיש להתעלם מהאשמות אנונימיות (פליניוס, מכתב 97). מתגובת הקיסר לדיווחו של פליניוס עולה שהוא אכן שפט נוצרים בעקבות האשמה אנונימית.⁵⁸ לצורך גביית המס התמקד דומיטיאנוס במיוחד בשתי קבוצות: לא־יהודים שחיו כיהודים מבלי להודות בכך בפומבי, וכאלה שנולדו יהודים והסתירו את מוצאם. הקטגוריה הראשונה היא הרלוונטית לענייננו.

קיימת עדות לכך שדומיטיאנוס הוציא להורג את קרוב משפחתו פלאביוס קלמנס ואת אשתו פלאביה דומיטילה לאחר שהואשמו באתאיזם (*ἑγκλημα ἀθεότητος*). לדברי קסיוס דיו, בגין האשמה זו הורשעו רבים שנטו למנהגים יהודיים.⁵⁹ קסיוס דיו – שהוא חריג גם בתיאורו הסובלני יחסית של האל היהודי – מתייחס במקום אחר הן למי שנולדו יהודים הן למתגיירים כ־*Ioudaioi*: 'אינני יודע כיצד הם זכו לכינוי זה, אך הוא ניתן גם לעמים אחרים, אפילו אם הם ממוצא זר, שאימצו את מנהגיהם. קבוצה זו קיימת גם בין הרומאים, ואף שדוכאה לעתים תכופות, היא גדלה מאוד והצליחה להשיג את הזכות לחופש באורח חייה'.⁶⁰ קטע זה חשוב משום שהוא מצהיר במפורש על כך שהיה גידול במספר המתגיירים בראשית

56 טקיטוס, ספרי השנים, יג, לב 2: 'et Pomponia Graecina insignis femina, A. Plautio, quem .ovasse de Britannis rettuli, nupta ac superstitionis externae rea, mariti iudicio permissa'.

ניתן היה להאשים אותה במעורבות בפולחן מצרי, ביהדות או בנצרות.

57 סוטוניוס, דומיטיאנוס יב 2 (שטרן [לעיל, הערה 23], מ' 320). קסיוס דיו מ' 1, 2, מציינ, שלאחר שנרווה ירש את דומיטיאנוס הוא לא הרשה להאשים איש ב־*maiestas* (=ביזיון המלכות) או באימוץ אורח החיים היהודי. ראו: E.M. Smallwood, 'Domitian's Attitude towards the Jews and Judaism', *Classical Philology*, LI (1956), pp. 1–13; M. Goodman, 'Nerva, the *fiscus Judaicus* and Jewish Identity', *JRS*, LXXIX (1989), pp. 4–40.

58 פליניוס, מכתב 96: 'Propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens'; פליניוס, מכתב 97: 'Sine auctore vero propositi libelli <in> nullo crimine locum habere debent'. בהמשך לדברי תוכחה: 'Nam et pessimi exempli nec nostri saeculi est'.

59 קסיוס דיו סו 14, 3–1. והשוו: שטרן (לעיל, הערה 23), מ' 435, והערות בעמ' 380–384, ביחס לשאלה אם השניים נטו ליהדות, כפי שטוען דיו עצמו, או לנצרות. השוו: סמולוד (לעיל, הערה 57), עמ' 3 ואילך. על הנוטים אחרי היהדות והאתאיזם ראו: שם, עמ' 6 ואילך. כפי שסמולוד מציינת (עמ' 9), אין כל ראיה לכך שיהודים מלידה הותקפו בימי שלטונו של דומיטיאנוס.

60 קסיוס דיו לו 17, 1: ἡ δὲ ἐπὶ κλησὶς αὐτῇ ἐκείνοις μὲν οὐκ οἶδ' ὅθεν ἤρξατο γενέσθαι, φέρεται δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ὅσοι τὰ νόμιμα αὐτῶν, καίπερ ἄλλοθεν αὐτῶν, ζήλοισι καὶ ἔστι καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις τὸ γένος τοῦτο, κολουσθὲν μὲν πολλὰκις, (עמ' 9) αὐξήθη δὲ ἐπὶ πλεῖστον, ὥστε καὶ ἐς παρρησίαν τῆς νομίσεως ἐκνικῆσαι (406).

לשנוא ולהעניש את אלה שמעורבים בפרלחנים זרים, לא רק למען האלים – שהרי מי שאינו מכבד אותם לא יוכל לכבד אף ישות אחרת – אבל גם משום שאנשים כאלה, המעדיפים אלים חדשים, משכנעים רבים לאמץ פרלחנים זרים והדבר מסתיים בקנוניות, בפלגים ובאגודות פוליטיות שאינם מועילים למונרכיה כלל ועיקר.⁶²

דין דוחה את הפולחנים הזרים במפורש: הם מסוכנים לדת ולערכיה וגם יוצרים מוקד של סכנה פוליטית. אותו טיעון בדיוק משמש גם את טריאנוס לצורך האיסור שלו על הנצרות (פליניוס, מכתב 96). היהודים היו יוצאי דופן בעניין זה, משום שהותר להם להתאסף כדי לקיים את הטקסים של הדת היהודית, ואילו על דתות זרות אחרות הדבר נאסר ברומא בימי שלטונם של יוליוס קיסר ואוגוסטוס.

בחינתם של מקורות מסוג שונה – החקיקה הרומית בנוגע ליהודים – מראה אף היא שהמרות הדת העסיקו את השלטונות לפני התנצרותה של האימפריה וגם אחריה. ראשית נציין את הרסקריפט של אנטונינוס פיוס, שהתיר ליהודים למול את בניהם בלבד, וקבע שמילת לא־יהודים היא בת־ענישה.⁶³ בכך הוא קבע למעשה שזהות יהודית היא עניין של מוצא, מכיוון שמותר להם למול את בניהם בלבד. ואולם, יש לציין שהוא עוסק בברית המילה בלבד ולא בצורות אחרות של פעילות יהודית. לקראת סוף המאה הג' קבע המשפטן פאולוס שמותר למול רק יהודים מלידה, וכי נוכרים שיתירו לעצמם או לעבדיהם לבצע ברית מילה מרצון יגורשו ורכושם יוחרם, ורופאים שיהיו מעורבים במעשים כאלה יידונו לעונש מוות. יהודים שימולו עבדים לא־יהודים יגורשו או יידונו למוות.⁶⁴ לפי ה'היסטוריה אוגוסטה', אף

63 דיגסטא מן, ח 11 (מדרסטינוס): 'Circumcidere Iudaeis filios suos tantum rescripto divi Pii: permittitur: in non eiusdem religionis qui hoc fecerit, castrantis poena irrogatur'. והשוו:

א' לינדר, היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית, 'ירושלים תשמ"ג, עמ' 73-75.

פאולוס, הקביעות ה' 22, 3: *Cives Romani, qui se Iudaico ritu vel servos suos circumcidi patiuntur, bonis ademptis in insulam perpetuo relegantur: medici capite puniuntur. Iudaei si alienae nationis comparatos servos circumciderint, aut deportantur aut capite puniuntur.* והשור: לינדר שם, עמ' 85-86.

ספטימיזם סוורוס חזר ואסר על המרת הדת ליהדות ולנצרות⁶⁵ – אך ללא הצלחה יתרה, אם נאמין לדבריו של דיו. תוכן החקיקה וסגנונה השתנה מיד עם עלייתו לשלטון של קונסטנטינוס. חוק משנת 329 אסר על ההתגיירות וקבע עונש מוות ליהודים שירדפו מתנצרים, ובכך הוא מעיד על קיומן של רדיפות כאלה.⁶⁶ החקיקה הרומית במהלך המאות הבאות מראה בבירור שהמרת הדת אל היהדות וממנה המשיכה להעסיק את השלטונות הרומיים.

לבסוף, גינוי ההתגיירות מופיע שוב, בצורה עוינת במיוחד, בחיבורו של רוטיליוס נמטיאנוס, בן המאה ה' לסה"נ: 'זהלוואי שיהודה מעולם לא היתה נכבשת במלחמות פומפיוס ובכוחו הצבאי של טיטוס! אף על פי שהזיהום של מגיפה זו סולק, הוא עדיין ממשיך להתפתל בעקלתון הלאה, ו'את כובשיו מכניע העם שנכבש'.'⁶⁷ ההשלכה של רגשות כאלה ברורה, שהרי אימפריה שמצליחה באמת היא עליונה בכל המובנים ולא רק בכוחה הצבאי והפוליטי, ואסור לה להיות מושפעת בכלל מנתיניה בענייני דת ותרבות. אין ספק שאנו קוראים את המקורות הללו באופן סובייקטיבי, אך כאשר מעיינים בהם במשולב, קשה שלא להשתכנע שהממסד הרומי באמת פחד מנתיניו. אף קשה שלא להסיק שפחד זה היה בלתי רציונלי. אם האימפריה הרומית נחלה הצלחה משום שהצליחה לקלוט בקרבה אומות מנצחות רבות ושונות, יש גם להסיק מכך שהיא עשתה זאת אף שהיו נטיות חזקות לשנאת זרים בקרב הממסד הרומי. אנשים אלה אכן חשבו שנוכחותם של תושבי הפרובינקיות בבירה צריכה להיות מוגבלת לאספקה של עבדים מרצון.

נושא זה מביא אותנו לנושא מוכר נוסף במישור החברתי, נושא הקשור – וגם מנוגד – לרעיון שהכובשים נכבשים, כלומר הטענה שבנים של נתינים נולדים לעבדות. לעתים תכופות הדבר נאמר בדיוק על אותם אנשים שגם מתוארים כנתינים הכובשים את כובשיהם: יוונים, סורים ועמים מזרחיים שונים. במקום אחד בלבד מתאר קיקרו גם את היהודים במונחים דומים: 'אז גם ישנם חוכרי המסים המסכנים הללו – וכמה אומללות סבלתי מן האומללויות של אלה שלהם הייתי חייב כל כך הרבה! הוא העביר אותם כעבדים ליהודים ולסורים, שהם בעצמם עמים שנולדו להיות עבדים'.⁶⁸

מומיליאנו טען, שכאשר דיבר קיקרו על היהודים כעל 'nationes natai servituti' (=אומות

65 היסטוריה אוגוסטה, סוורוס, יז 1: 'Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit. Idem etiam de Christianis sanxit'. והשוו: שטרן (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 625, והערות שם. ייתכן שאנו יכולים לסמוך על המקור בנקודה זו.

66 קודקס תיאודוסיאנוס טז 8, 1; קודקס יוסטיניאנוס א 9, 3. והשוו: לינדר, שם, עמ' 90–95.

67 רוטיליוס נמטיאנוס, על שובו ב'395–398 (שטרן, שם, מס' 542): 'Atque utinam numquam Iudaea subacta fuisset | Pompeii bellis imperioque Titi! | Latius excisae contagia | serpunt | victoresque suos natio victa premit' (לעיל, הערה 2), עמ' 87–89.

68 קיקרו, על הפרובינקיות הקונסולריות 5, 10: 'Iam vero publicanos miseros – me etiam miserum illorum ita de me meritorum miseriis ac dolore! tradidit in servitutem Iudaeis et Syris, nationibus natis servituti' (שטרן, שם, מס' 70, והערות בעמ' 203 ואילך).

שנולדו לעבדות), הוא חוזר למעשה על הבחנתו של אפולוניוס מולון (יוספוס, נגד אפיפון ב 148). לדבריו, ההגנה היהודית על בית המקדש מפני פומפיוס הוכיחה שטענה זו כוזבת: 'אך הצלחת המדיניות התרבותית של רומא הוסיפה סבירות לשקר של קיקרו'.⁶⁹ אפולוניוס, כפי שיוספוס מציג אותו, אינו מתאר את היהודים כמי ש'נולדו לעבדות', אלא מאשימים בפחדנות (δελίαν ἡμῶν οὐκ οὐκ εἰδίζεαι). עבד ופחדן אינם היינו הך. זאת ועוד, לפי קיקרו הסורים והיהודים נולדו לעבדות. ומה שחשוב עוד יותר הוא שרק בנאום הזה של קיקרו תוארו היהודים כמונחים כאלה. לפיכך, ספק אם צדק מומיליאנו בטענתו, שהשקר של קיקרו היה מתקבל על הדעת. למרות השפעתו של קיקרו, רעיון מסוים זה אינו חוזר בשום תיאור אחר של היהודים. במקום אחר מעיר קיקרו על היהודים, בעקבות המערכה המזרחית של פומפיוס: 'אבל עתה, עוד יותר מתמיד, הראתה אומה זו בהתנגדותה המזוינת מה היא חושבת על שלטוננו; ניתן לראות עד כמה היתה יקרה לאלים בני-האלמוות מן העובדה שהיא נכבשה, הוטלו עליה מסים והיא שועבדה'.⁷⁰ אין להבין מכאן שהיהודים נולדו לעבדות אלא להפך – קיקרו מכריז בגאווה כי האלים רצו שהיהודים יהיו לעבדים למרות התנגדותם המזוינת לרומא.

אפילו טקיטוס, עם כל איבתו ליהודים, אינו מאמץ ביחס אליהם את קו המחשבה של 'עבדות מלידה'. הוא אומר דבר הפוך, דהיינו שהיהודים בזים למוות בשל אמונתם שנשמות אלה שנהרגו בקרב או נידונו לעונש מוות הן בנות אלמוות (דברי הימים ה, ה 5). לא היה כל היגיון להאשים את היהודים בעבדות מלידה, משום שבזמנו של טקיטוס כבר רבים מדי היו מודעים למרדנות היהודית.⁷¹ הדבר עולה, למשל, מהסברו של טקיטוס בנוגע לקשיי המצור על ירושלים: 'מלאכה זו יותר משהיתה קשה ומיגעת בשל כוחות, שנותרו לנצורים לעמוד במצוקה, קשה היתה בשל טבעו של ההר וקשי-עורפם של היהודים באמונתם הטפלה' (תרגום: ש' דבורצקי).⁷² בכל מה שהיהודים הואשמו בו, הן המחברים ההלניסטים והן המחברים הרומיים ששנאו אותם לא ייחסו להם אופי נרצע. בדומה לכך, ואף שמוצאם מן המזרח, הם לא הואשמו בדרך כלל בברוכיות או בנשיות, בניגוד לעמים רבים אחרים מאסיה הקטנה ומסוריה.

עוד נושא במישור החברתי החוזר לעתים תכופות יחסית הוא הימצאותם של קבצנים בסמוך לבתי הכנסת. זו תופעה אופיינית לעיר רומא בסוף המאה הא' ובמאה הב' לסה"נ. נראה שבתקופה זו היו הרבה יהודים עניים בעיר. מרטיאליס מתאר את המטרדים השונים בעיר רומא ומציין שהרעש בלתי נסבל. לדבריו אחת הסיבות לכך היא ש'היהודי למד מאמו

69 A. Momigliano, *Alien Wisdom*, Cambridge 1975, p. 122

70 קיקרו, למען פלאקוס 28, 69 (שטרן, שם, מס' 68): 'nunc vero hoc magis quod illa gens quid de nostro imperio sentiret ostendit armis; quam cara dis immortalibus esset docuit quod est victa, quod elocata, quod serva'

71 יובנליס, סאטירות ח 162–158. יובנליס מתאר אדם כנוע בהתנהגותו, שחי ליד 'השער האדומי'. אף שיהודים חיו ברובע הזה, תיאורו כסורייפניקי מראה שהוא לא היה יהודי אלא לבנוני סורי.

72 טקיטוס, דברי הימים ב, ד 3: 'Profligaverat bellum Iudaicum Vespasianus, obpugnatione Hierosolymorum reliqua, duro magis et arduo opere ob ingenium montis et pervicaciam superstitionis quam quo satis virium obsessis ad tolerandas necessitates superesset'

לקבץ נדבות.⁷³ יובנלים מתלונן על כך שקבצנים יהודים השתלטו על חורשת 'המעין הקדוש והמקדשים' שליד ה"Porta Capena (השער הדרומי של רומא). במקום אחר הוא מתאר קבצן יהודי תוקפני במיוחד הניצב ליד בית הכנסת.⁷⁴ הסאטירה השישית של יובנלים עוסקת בנשים רומיות ואורכה שש מאות שישים ואחת שורות, ושש שורות מהן מוקדשות ליהודייה אחת. לאור זאת אין להפריז בחשיבותן של הנשים היהודיות ברומא. עם זאת, כנראה מדובר במקרה טיפוס:

הבחור הוא רק עזב כשיהודייה רועדת, שהשאירה בבית את הסל והתבן, לוחשת ומתחננת באוזנה (של האישה הרומית) דברי בקשה; זוהי הפרשנית של חוקי ירושלים, הכהנת הגדולה של האילן והמבשרת הנאמנה של (רצון) שמי השמים. גם ידה מלאה כסף, אבל במידה מעטה: הרי היהודים מוכרים חלומות בזול לפי אות-נפש.⁷⁵

הקבצנית המתוארת כאן היא מגדת עתידות נוכלת (אם כי בהמשך יש התייחסות גם לקבצן, הפעם בלשון זכר).

קְלִאוֹמֶדֶס, המחבר בן המאה ה'א' או ה'ב', טען שהקבצנים היהודים בחצרות בתי הכנסת שפלים ונחותים מן הזוחלים. הוא תקף את שפתו הגסה של אפיקורוס והזכיר את היהודים רק בדרך אגב.⁷⁶ בהתחשב בנושא החיבור – התקפה על השימוש שעושה פילוסוף בביטויים יוניים – ההשוואה לזוחלים יוצאת דופן בחריפותה. קשה שלא לחוש שהמחבר רואה את כלל היהודים המצויים בבתי הכנסת ובקרבם כנחותים יותר מזוחלים.

בית הכנסת מוזכר פעם נוספת בקשר לקבצנים במקור מן המחצית השנייה של המאה ה'ב'.⁷⁷ החיבור בין בתי כנסת לקבצנים משקף בוודאי תופעה הקשורה לחיים העירוניים ברומא. זהו חיבור מעניין, אך הוא אינו מגלה לנו רבות על האופן שבו נתפסו היהודים בעת העתיקה באופן כללי. עם זאת, ישנה ללא ספק משמעות לעובדה שהיהודים באימפריה הרומית, בניגוד ליהודים בתקופות מאוחרות יותר, אינם מתוארים כעשירים, כחמדנים וכאנשי עסקים מצליחים. הפניקים הם המתוארים בעת העתיקה במונחים כאלה.

73 מרטיאליס, אפיגרמות יב 57, 13 (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 246): 'a matre doctus nec rogare: Iudaeus'. על הקבצנים ברומא ראו: י' לוי, עולמות נפגשים, ירושלים תש"ך, עמ' 197 ואילך.

74 יובנלים, סאטירות ג 10–18 (שטרן, שם, מס' 296, ושם הערות; קורטני [לעיל, הערה 35], עמ' 158). על הקבצן היהודי ראו: יובנלים, שם, ג 290–296 (שטרן, שם, מס' 297).

75 יובנלים, סאטירות ו 542–547 (שטרן, שם, מס' 299, והערות שם, ב, עמ' 101): 'Cum dedit ille locum, cophino fenoque relicto | arcanam Iudaea tremens mendicat in aurem, | interpres legum Solymarum et magna sacerdos arboris ac summi fida internuntia caeli | Implet .et illa manum, sed parcius; aere minuto | qualiacumque voles Iudaei somnia vendunt' השור: ליוויס לט 4, 8: 'sacrificulus et vates... occultorum et nocturnorum antistes sacrorum' Cleomedes, *De Motu Circulari* 2.1.91. ראו: שטרן, שם, מס' 333, והערות שם, ב, עמ' 157 ואילך.

77 ארֶטְמִידוֹרוֹס (המחצית השנייה של המאה השנייה לסה"נ), *Oneirocritica* 3.53 (שטרן, שם, מס' 395, והערות בעמ' 329 ואילך).

ב. הדת היהודית

אין להקל ראש בחשיבותה של הדת כשבאים לבדוק את יחס הרומאים לעמים אחרים ולהשפעתם על הדת ועל החברה הרומית. חשיבותה של הדת באה לידי ביטוי, לדוגמה, בנאום שמייחס ליוויוס לקונסול שפעל נגד הבקנאליה בשנת 186 לפני סה"נ. גם אם דברי הקונסול בנאום אינם נמסרים במדויק, לפחות ניתן ללמוד מכך מה הן המילים שליוויוס חשב שאפשר לשים בפי הקונסול: 'אין דבר רמאות גדול יותר מדת כוזבת'.⁷⁸ והוא הוסיף: 'שכן האנשים המלומדים ביותר בחוקי השמים והאדם כבר קבעו בעבר שאין דבר שהשפעתו על הדת הרסנית יותר מהחלפתם של פולחנים מקומיים בטקסים פולחניים זרים'.⁷⁹

פולחנים זרים נתפסו בהחלט כאיום על יציבות המדינה. האזרחים הוזהרו שתהיה זו *superstitio* לחשוש מפעולה שתינקט נגד הבקנאליה.⁸⁰ רומאים שהתירו לעצמם להתענג על אמונות טפלות וזרות נענשו עקרונית כמי שביצעו מעשה פלילי, אף על פי שלא תמיד הועמדו הפולחנים הזרים לדין בפועל.⁸¹ כפי שכבר צוין לא אחת, הניגוד בין *religio* ל-*superstitio* הוא דוגמה מובהקת לדיכוטומיה אצל הרומאים.⁸² המונח *superstitio* כבר נדון רבות, ולפיכך נסתפק בציון העובדה שהדת הרומית (או הנצרות, באימפריה הרומית המאוחרת) מכונה תמיד *religio* ולעולם לא *superstitio*, ואילו דתות אחרות מכונות לעתים *religio* ולעתים *superstitio*. למונח *superstitio* במקורו לא היתה משמעות שלילית (בדומה ל-*barbaros* היווני), אך עם הזמן הוא קיבל יותר ויותר משמעות של איבה. באימפריה הרומית

- 78 ליוויוס לט 16, 6: 'Nihil enim in speciem fallacius est quam praua religio'
- 79 39.16.9: 'iudicabant enim prudentissimi uiri omnis diuini humanique iuris nihil aequae dissoluendae religionis esse quam ubi non patrio sed externo ritu sacrificaretur'
- 80 39.16.10: 'haec uobis praedicenda ratus sum, ne qua superstitio agitare animos uestros, cum demolientes nos Bacchanalia discutientesque nefarios coetus cerneretis'
- 81 טקיטוס, ספרי השנים יג, לב 2: Plautio, quem <A.> et Pomponia Graecina insignis femina, ovasse de Britannis rettuli, nupta ac superstitionis externae rea, mariti iudicio permissa'
- 82 שטרן (לעיל, הערה 23), מס' 68, והערות שם, א, עמ' 198; ברנרד (לעיל, הערה 40), עמ' 113–131, ובמיוחד עמ' 124. על *superstitio* ראו: Pauly Wissowa, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (=RE), 2.7, s.v. *superstitio*, cols. 937–939 (Pfaff); R.C. Ross, 'Superstitio', *Classical Journal*, XLIV (1968–1969), pp. 354–358; R. Freudenberger, *Das Verhalten der römischen Behörden gegen die Christen im 2. Jahrhundert dargestellt am Brief des Plinius und Trajan und den Reskripten Trajans und Hadrians*, München 1967 (repr. 1969), pp. 189–199; S. Calderone, 'Superstitio', *ANRW*, 1.2 (1972), pp. 377–396; D. Grodzynski, 'Superstitio', *Revue des études Anciennes*, LXXVI (1974), pp. 36–60; J. Scheid, 'Religion et superstition à l'époque de Tacite: quelques réflexions', *Religion, superstition y magia en el mundo romano*, Cadiz 1985, pp. 19–34 (לעיל, הערה 63), עמ' 38–40, 77, הערה 11. כפי שתיאר גרודינסקי, במהלך השנים השתנתה משמעותו של המונח 'superstitio'. במאה הג' לפני סה"נ הוא שימש ל'הגדת עתידות', מן המאה הא' לפני סה"נ ועד לתחילת המאה הב' לסה"נ הוא הצביע על סטייה מן הדת הרומית, ומן המאה הב' ועד המאה הה' הוא ציין דתות נחותות של עמים אחרים.

המאוחרת רק הדת הנוצרית היתה *religio* וכל יתר הדתות כונו *superstitio*. המונח *superstitio* טומן בחובו לעתים, אך לא תמיד, פחד או ציפייה בלתי רציונליים, ואף מנהגים בלתי מוסריים או קיצוניים של פולחן.

קיקרו השתמש בשני המונחים בקשר לדת היהודית, והוא הראשון שכינה אותה *barbara superstitio* (למען פלאקוס 66). הוא הבהיר שמנהגי היהדות אינם עולים בקנה אחד עם המוסדות הדתיים הרומיים (*istorum religio sacrorum*)⁸³, שכן ארגון הטקסים הדתיים 'אינו קשור רק לדת, אלא גם לטובת המדינה'⁸⁴ חדירתן של אמונות טפלות גרמה לשכיחותם של חששות. אך טבעי שהיהודים לא היו העם היחיד שדתו סבלה מן ההסתייגות מאמונות זרות אלה.⁸⁵ מקצת הדתות שהרומאים תיעבו היו בעלות השפעה ברומא, ואילו אחרות השפיעו פחות. מקצתן נחשבו בלתי מוסריות, קיצוניות או פרימיטיביות ולא זכו להשפעה ברומא, כמו הדתות הגאלית, הבריטאנית והגרמאנית. דתות אחרות נתפסו כאיום משום שמשכו את לב הרומאים, כמו הפולחנים המצריים והאסיאתיים, וכן היהדות והנצרות.

הבריטאנים מפורסמים כמי שהקריבו קורבנות אדם, ולפיכך נתפסו כמי שמאמינים באמונות טפלות בלתי אנושיות.⁸⁶ ידועה האמונה הטפלה הגאלית, בהנחייתם הרוחנית של הדוראידים, וכן זו של גרמאנים רבים.⁸⁷ כל עוד בפולחנים אלה לא הקריבו קורבנות אדם או לא הסיתו למרד נגד רומא הונח להם, במיוחד אם יכלו להצביע על עתיקותם. עתיקותם של מנהגי הפולחן היא שהפכה אותם למכובדים, ולכן ייחד יוספוס חלק נכבד מחיבורו 'נגד אפיון' לציטוט תעודות המוכיחות את עתיקותה של היהדות (יג 69–כג 218). ולהפך, חדשנותה של הנצרות הפכה אותה לנתעבת בעיני הרומאים. ואולם, ללא קשר לעתיקותן, כל הפולחנים הזרים שמשכו אחריהם חסידים ברומא עוררו כאמור התנגדות. השנאה ליהודים והשנאה

83 כפי שנאמר מפורשות ב'למען פלאקוס' 29, 69: 'ביצוע טקסיהם המקודשים עמד בסתירה לתהילתה של האימפריה שלנו, לשמנו הטוב ולמנהגי אבותינו'.

84 קיקרו, על החוקים ב 12, 30: 'Quod sequitur uero, non solum ad religionem pertinet sed etiam ad ciuitatis statum ut sine iis qui sacris publice praesint, religioni priuatae satis facere non possint'. השו': על הנבואה ב 149: 'quam ob rem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae, sic superstitionis stirpes omnes eiciendae'; Seneca, *De Clementia* 2.5: 'Ergo quemadmodum religio deos colit, superstitio violat...'. טקיטוס, ספרי השנים יא, טו 1. לפי קלאודיוס, לימוד טקסי ה-'haruspices' לא בוצע באותו להט 'quod nunc segnius fieri publica circa bonas artes socordia, et quia externae superstitiones valescant'.

85 טקיטוס, דברי הימים א, יא 1: '...provinciam aditu difficilem, annonae fecundam, superstitione ac lascivia discordem et mobilem, insciam legum, ignaram magistratum...'. וראו גם: דברי הימים ד, פא, והמקורות הרלוונטיים שנזכרו לעיל.

86 טקיטוס ספרי השנים, יד, ל 3: 'praesidium posthac impositum victis excisique luci saevis superstitionibus sacri: nam cruore captivo adolere aras et hominum fibris consulere deos fas habebant'. וראו גם: חיי אגריקולא יא 3. והשו': סיים (לעיל, הערה 55), א, עמ' 457 ואילך.

87 טקיטוס, גרמניה לט 2; דברי הימים ד, סא.

לדתם לעתים מתאחדות ולעתים נפרדות, אם כי לא תמיד אפשר להבחין בין השתיים. קווינטיליאנוס (המחצית השנייה של המאה הא' לסה"נ) שילב ככל הנראה בין השתיים בקביעתו ש'מייסדי ערים מעוררים שנאה משום שליכדו יחדיו עם שמסכן אחרים, כמו מייסדה [משה] של האמונה הטפלה היהודית...'⁸⁸ עם זאת, ניתן לטעון שקווינטיליאנוס ראה ביהודים סכנה משום שהפיצו את דתם (בין באופן פעיל ובין אם לאו).

למחברים רומיים רבים היתה דעה שלילית על היהודים ועל הדת היהודית. ביקורתם נגעה לפרטי הדת היהודית, ככל שהכירו אותה, ולתכונות שיוחסו ליהודים. לא נדון כאן בפירוט באופן שבו תפסו המחברים הרומיים את הדת היהודית, משום שנושא זה נדון במחקרים רבים שניתן לעיין בהם בקלות.⁸⁹ לפיכך נסתפק בסקירה תמציתית של מספר נושאים חשובים. המכנה המשותף לכל הנושאים שמשכו את תשומת לבם של המחברים הלא-יהודים היה היותם אחרים. אפשר לומר שגם הפולחנים המצריים נתפסו כפולחנים שונים ומזרזים, אך מסיבות אחרות.

הנושא הראשון הוא המונותאיזם המוחלט של היהודים, המלווה את העדרו של פסל בפולחן בבית המקדש בירושלים טרם החורבן.⁹⁰ וארו (116–27 לפני סה"נ) ראה זאת בעין יפה,⁹¹ ודומה שזה המאפיין היחיד של היהדות שזכה למידה של כבוד בעיניו. טקיטוס (דברי הימים ה', 4) השווה בין היהדות לבין הדת המצרית וציין לטובה את היהדות לעומת הפולחן המצרי, שבו סוגדים לאין-ספור חיות ויצלמים מורכבים. פלוטרכוס כתב על כך בדרך כלל בצורה חיובית למדי,⁹² וגם קסיוס דיו כתב על כך מתוך הבנה (לו, יב 2). אך מחברים אלה הם יוצאים מן הכלל, כי רוב המחברים הסתייגו מן הדת היהודית. תחושתם היתה שהתפיסה היהודית של האלוהים תואמת את גישותיהם האנטי-חברתיות של היהודים עצמם. כפי שהם בעצמם ביקשו להתבדל, כך גם האל שלהם סירב להתרועע עם אלים אחרים.⁹³ לפי נומניוס מאפמיאה (המחצית השנייה של המאה הב' לסה"נ) האל היהודי 'אינו חברותי ומתבדל' (ἀκόλwynητος).⁹⁴ בדיוק בביטוי זה השתמשו דיודורוס ואחרים לתיאור היהודים עצמם, כפי שצוין לעיל. ייחוס תכונה זו לעמים נחשבה מאוסה בעיני היוונים והרומאים, ונכון הדבר גם לגבי אלוהויותיהם. מסורת עוינת במיוחד גורסת שהיהודים סגדו לחמור, שפסלו עמד בבית

88 קווינטיליאנוס, החינוך של הנואם, ג' 7, 21 (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 230): 'Et parentes malorum odimus: et est conditoribus urbium infame contraxisse aliquam perniciosam ceteris gentem, qualis est primus Iudaicae superstitionis auctor...'

89 כל המקורות נמצאים בחיבורו המקיף של שטרן (לעיל, הערה 23). לדיון תמציתי ראו: גייגר (לעיל, הערה 2), עמ' 55–66. אצל שפר (לעיל, הערה 2) יש פרקים נפרדים על כל אחד ואחד מן הנושאים המופיעים בהבלטה בספרות ההלניסטית והרומית: האל היהודי, ההתנזרות מחזיר, השבת והמילה.

90 שפר, שם, עמ' 34–65.

91 שטרן (לעיל, הערה 23), מס' 72, א, עמ' 207–212.

92 Plutarch, *Quaestiones Convivales* 4.6 (שטרן, שם, מס' 258).

93 יוליאנוס, לתאודורוס, מס' 89a (שטרן, שם, מס' 483). יוליאנוס מכבד את האל היהודי בשל התכונות המיוחדות לו, אך דוחה את הרעיון שעליו להיות האל היחיד.

94 נומניוס מאפמיאה, אצל לידוס, על החודשים ד 53, עמ' 109 (שטרן, שם, מס' 367).

המקדש.⁹⁵ זהו אחד המאפיינים של האנטישמיות העתיקה שאין לו מקבילה מודרנית. האשמה יוצאת דופן העלה המחבר, בן המאה ה', רוטיליוס נמטיאנוס, והיא שהאל היהודי רכרוכי או נשי משום שנח ביום השביעי.⁹⁶ אנו רואים אפוא שהביקורת כלפי האומה היהודית וכלפי השבת שלה מתפשטת ומועברת לאלוהיה. עם זאת, כפי שנטען לעיל, היהודים היו אומה מזרחית שהמחברים היוונים והרומים לא ייחסו לה בדרך כלל רכרוכיות או נשיות.

הנושא השני המופיע לעתים קרובות במקורות נוגע למאכלות האסורים על היהודים, ובמיוחד ההתנזרות מבשר חזיר.⁹⁷ הרגלי התזונה של עמים שונים לא היו עניין מוזר כשלעצמו. הרודוטוס, למשל, השתמש בתזונה כקריטריון לאתניות (ג' 23, 1; 9, 82), ויוליוס קיסר הקדיש תשומת לב להרגלי התזונה של העמים שתיאר (המלחמה הגאלית ד' 1, 8-9). במקרה של היהודים, התזונה המיוחדת שלהם לכשעצמה אינה נושא לביקורת חריפה. הביקורת הופנתה כלפי ההבט החברתי שנובע מאיסורי האכילה, והוא שהיהודים אינם מוכנים לסעוד עם לא-יהודים. נושא זה כבר נדון לעיל, בסעיף על המישור החברתי. תשומת הלב העיקרית מופנית – אז וכיום – להתנזרות מבשר חזיר. כמה ממחברי הסאטירות התייחסו לכך כאל מנהג מגוחך, ופטרונים נותן לכך הבט סאטירי לא רגיל, באמצעות ההשערה שהיהודים סוגדים לחזיר ורואים בו אל. אצל פלוטרכוס ניתן למצוא גישה דומה אך בסגנון שונה, שכן הוא שואל ברצינות אם היהודים נמנעים מאכילת בשר חזיר מתוך הערצה או מתוך סלידה.⁹⁸ היפוך יצירות מרושע מעין זה ניתן למצוא באין ספור קריקטורות אנטישמיות מן המאות ה'ג'-ה'ט'.⁹⁹ כך, למשל, בכנסיות ובמבנים ציבוריים בגרמניה הופיעו לעתים קרובות ציורים המכונים 'die Judensau' – יהודים עם חזירה בתנוחות אינטימיות שונות.¹⁰⁰ הייתי מוסיף כאן קטע מן ההיסטוריה אוגוסטה שאינו נחשב בדרך כלל לקטע המתייחס בעקיפין לנושא זה. במסגרת תיאור הטירוף הדתי של אֶלְגֵּבְלוֹס נאמר: 'ולעתים הוא הגיש יענים במשתאותיו,

95 שטרן, שם, א, עמ' 97 ואילך, 184, 530, 563; שם, ב, עמ' 18, 36; שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 62-55.

96 רוטיליוס נמטיאנוס, על שובו א 391 ואילך (שטרן, שם, מס' 542): 'Septima quaeque dies turpi'; *damnata veterno, tamquam lassati mollis imago dei*, והשוו: קלסוס אצל אוריגנס, נגד קלסוס ו 61 (שטרן, שם, מס' 375).

97 שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 66-81.

98 פטרוניוס, פרגמנט 37 (שטרן, שם, מס' 195); Plutarch, *Qaestiones Convivales* 4.5.1; (שטרן, שם, מס' 258); יובנליס, סאטירות יד 96-106 (שטרן, שם, מס' 301, והערות שם, ב, עמ' 103-107).

99 E. Fuchs, *Die Juden in der Karikatur: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte*, München 1921 (repr. 1985), p. 8: 'das grosse Judenschwein' כמו בקריקטורות רבות נוספות מאותו הסוג, מתוארת חזירה המניקה יהודים. ראו 'die Judensau' מס' 15, 16 בעמ' 9; מס' 20 בעמ' 13. יהודי רוכב על חזיר מופיע לעתים קרובות יותר בעמודים אלה, כגון: מס' 40, עמ' 19; מס' 42, 49, 50; מס' 58 בעמ' 38; מס' 67 בעמ' 47. קריקטורה אנגלית המראה יהודים אוכלים חזיריז לארוחת בוקר ראו: שם, מס' 71 בעמ' 51; יהודים מנשקים חזיריז ראו: מס' 128 בעמ' 121. וראו: I.

Schachar, *The Judensau*, London 1974

100 ראו בהערה הקודמת, שם, עמ' 114, 118.

באומרו שהיהודים נצטוו לאכול אותם.¹⁰¹ ייתכן שזה אחד מן המקרים הרבים שבהם יצר המחבר ערפול מכון, משום שאכן אסור ליהודים לאכול יענים.¹⁰² ואולם, אפשר שלא ידע זאת, והתכוון להתבדח על היהודים, שנצטוו לאכול מאכל אקזוטי כאשר למעשה הם היו ידועים כמתנזרים ממאכל רגיל לחלוטין כמו בשר חזיר. חוקי התזונה של היהודים, כמו המונותאיזם, מבליטים את אחד ההבטים של מאפייניהם – האנטי חברתיות.

הנושא השלישי השכיח במקורות הוא השבת.¹⁰³ השבת מוזכרת אצל מספר משוררים מימי אוגוסטוס כמוסד מוכר, ללא הדגשה שלילית במיוחד.¹⁰⁴ אגב, מכאן יש ראייה לכך שבעיר רומא היו באותה תקופה יהודים כה רבים עד שמנהגיהם היו מוכרים בחוגים רחבים. מספר מחברים מאוחרים יותר ראו בשבת מנהג בזבזני והוכחה לבטלנותם של היהודים.¹⁰⁵ אחרים ביקשו להצביע על האבסורד הטמון בה, וטענו שיירושלים נכבשה משום שהיהודים לא הסכימו להגן על עצמם בשבת.¹⁰⁶ פלוטרכוס ציין את שמירת השבת בין המנהגים הרעים של הברברים שאומצו – הערה ביקורתית נוספת ביחס למנהגים זרים שחדרו לחברה של ימיו.¹⁰⁷ מספר מחברים, בזמן שלטונו של אוגוסטוס ולאחר מכן, מזכירים את השבת לעתים באירוניה, אבל תמיד בטעות כיום של צום.¹⁰⁸ מתקפה מאוחרת ומעניינת על השבת ניתן

101 היסטוריה אוגוסטה, אלגבלוס כח 4: 'Struthocamelos exhibuit in cenis aliquotiens, dicens praeceptum Iudaeis ut ederent'

102 R. Syme, *Ammianus and the Historia Augusta*, Oxford 1968, מצביע על עניין יוצא דופן ביענים המופגן בהיסטוריה אוגוסטה.

103 שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 82–94.

104 טיבולוס א, ג 15–18 (שטרן) [לעיל, הערה 23], מס' 126; הורטיוס, סאטירות א, ט 67–72 (שטרן, שם, מס' 129); אוֹבִידִיוס, אמנות האהבה א 413–416.

105 סנקה, על האמונה הטפלה, אצל אוגוסטיוס, עיר האלוהים ו 11 (שטרן, שם, מס' 186); טקיטוס, דברי הימים ה, ד 3 (שטרן, שם, מס' 281, והערות שם, ב, עמ' 37 ואילך). טקיטוס מוסיף שהבטלה בשבת כה משכה אותם עד שקבעו גם שנה שביעית של בטלה. יובנליס (סאטירות יד 96 ואילך [שטרן, שם, מס' 301]) מציין שיום השבת כובד גם על ידי מתגיירים שלא המירו דתם בשלמות; השוו: שטרן, שם, ב, עמ' 103 ואילך. רוטיליוס נמטיאנוס מן המאה ה' (על שובו א 371–398 [שטרן, שם, מס' 542]) הוא אחד המחברים המתארים את השבת כקרה. ראו הערותיו של שטרן, שם, ב, עמ' 663 ואילך.

106 קסיוס דייו לו 16, 2 (שטרן, שם, מס' 406), על לכידתה של העיר בידי פומפיוס; Frontinus *Stratagemata* 2.1.17 (שטרן, שם, מס' 229, והערות שם, א, עמ' 510 ואילך), הכיבוש של טיטוס (תיאור שגוי במספר הבטים); פלוטרכוס, על האמונה הטפלה ח (שטרן, שם, מס' 256). לא ברור לאיזה מצור בדיוק התכוון פלוטרכוס. השוו: שטרן, שם, הערות בעמ' 549.

107 פלוטרכוס, על האמונה הטפלה ג (שטרן, שם, מס' 255), וראו גם בהערה הקודמת. שימו לב גם להערות העוינות של סנקה: מכתבים על המוסר 95, 47 (שטרן, שם, מס' 188): 'Accendere aliquem lucernas sabbatis prohibeamus, quoniam nec lumine dii egent et ne homines quidem delectantur fuligine'. ייתכן שמדובר בעוד הערה מרומזת על הפופולריות של המנהגים היהודיים ברומא של אותה תקופה.

108 פומפיוס טרוגוס, אצל יוֹסְטִינוֹס, קיצור לו 2, 14 (שטרן, שם, מס' 137), ומחברים אחרים שהביא שטרן, שם, א, עמ' 341; פטרוניוס, פרגמנט 37 (שטרן, שם, מס' 195); מרטיאליס, אפיגרמות ד 4 (שטרן, שם, מס' 239).

למצוא במכתב שכתב סִינְסִיוֹס (365–413/414 לערך) לאחיו, ובו תיאר כיצד קברניט יהודי ומלחיו היהודים חדלו ממלאכתם עם כניסת השבת וכמעט נתנו לספינה לשקוע.¹⁰⁹ נושא אחרון ורגיש במיוחד הוא ברית המילה.¹¹⁰ זה היה סמלו של היהודי והצעד האחרון שמקבל עליו המתגייר.¹¹¹ בדרך כלל מוזכרת ברית המילה מתוך מורת רוח גדולה. סטרבו הזכיר זאת כאחד ממנהגיהם הרעים של היהודים אשר סימל את שקיעתם. לדבריו, המנהג אומץ לאחר זמנם של משה ויורשיו הבלתי אמצעיים, כאשר 'נתמנו לכהונה אנשים שהאמינו באמונות טפלות ואנשים רודנים'.¹¹² טקיטוס, כפי שכבר הוזכר, אומר ש'את המילה התקינו (היהודים) למען תהי להם סימן להבדילם מאחרים' (דברי הימים ה, 2, תרגום: ש' דבורצקי). רעיון ההתבדלות החברתית של היהודים כבר תואר לעיל. המילה היתה המאפיין הפיסי שהדגיש את ההתבדלות הזאת. אמנם, המילה נהגה גם בקרב עמים אחרים, אך נוכחותם באיטליה לא היתה גבוהה, ולפיכך הפכה המילה לסימן ההכר הברור של גבר יהודי.¹¹³ על כן אפשר היה לציין את כלל היהודים בפשטות – 'הנימולים'.¹¹⁴

פטרונים מנה את המילה בין המאפיינים הפיסיים הבולטים – או אפילו המגוחכים – של עמים זרים.¹¹⁵ המילה נתפסה כאחד משני חסרונותיו של עבד שחוזק מזה היה מושלם בעיני אדונו.¹¹⁶ מרטיאליס הזכיר שוב ושוב יהודים שנימולו, אגב התייחסותו החוזרת ונשנית אל מיניותם.¹¹⁷ הוא מנה את 'היהודים הנימולים' בין תשע אומות ה'שטופות בזימה', אף שבני כל האומות זוכים לחסדיה של קאליה (Caelia) ורק לרומאים היא מסרבת. זהו הבט מיני

109 סינסיס, מכתב 5 (שטרן, שם, מס' 569).

110 שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 93–105.

111 גודמן (לעיל, הערה 43), עמ' 67, 77, 81 ואילך; שפר, שם, עמ' 96 ואילך. ראו לדוגמה: פטרונים, פרגמנט 37 (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 195; ושם גם בקשר לשבת); יובליס, סאטירות יד 99 (שטרן, שם, מס' 301).

112 סטרבו טז, ב 37 (שטרן, שם, מס' 115). שם מדובר גם על מילה של נשים. השוו: שטרן, שם, הערות בעמ' 306.

113 כפי שעולה מן הסיפור המפורסם שסופר על ידי סוטוניוס: דומיטיאנוס יב 2 (שטרן, שם, מס' 320).

114 הורטיוס, סאטירות א, ט 70 (שטרן, שם, מס' 129): 'curti Iudaei'; פריסוס, סאטירות ה 184 (שטרן, שם, מס' 190): 'recutita sabbata'. וראו: Will & Orrieux (לעיל, הערה 35), עמ' 105.

115 פטרונים מתאר זכור אנשים המציעים תוכניות מגוחכות להטעיית האויבים שמהם הם רוצים להתחיל. מובאה זו היא אחת ממספר התייחסויות בספרות העתיקה לגברים מזרחיים עם נקבים באוזניים. ראו: סאטיריקון 102, 14 (שטרן, שם, מס' 194): 'Ita tamquam servi Aethiopes et praesto tibi erimus: sine tormentorum inuiriā hilares et permutato colore imponemus inimicis. "Quidni?" inquit Giton "etiam circumcide nos, ut Iudaei videamur, et pertunde aures, ut imitemur Arabes, et increta facies, ut suos Gallia cives putet: tamquam his solus color figuram possit pervertere"'. הם יצבעו את עצמם בשחור כדי להיראות כמו עבדים אתיופיים, יבצעו מילה כדי להיראות כמו יהודים, ינקבו את האוזניים כדי להתחזות לערבים, וילבינו את פניהם בלבן כדי שיזוהו כגאלים. הטקסט ממשיך ומתאר מאפיינים פיסיים אחרים של תושבי אפריקה.

116 פטרונים, סאטיריקון 68, 8–6 (שטרן, שם, מס' 193). החיסרון האחר מתבטא בכך שהוא נחר – משום שאין זה חשוב שלא למד בבית ספר ושהוא פול.

117 מרטיאליס, אפיגרמות ז 30, 5; ז 35 (בתרגום האלגנטי לאיטלקית של Ker, LCL); שם, ז 82, 6

לתחושה הנזכרת, שהמנצחים מובסים בידי המנוצחים.¹¹⁸ באפיגרמה (יא, 94) במיוחד זועם מרטיאלים ומאשים משורר נימול יליד ירושלים – אֶנְכִיָּאלוֹס – בגניבה ספרותית של שיריו, בכך שהוא מבקר אותם ומקיים יחסי מין עם נערו של מרטיאלים. לטקיטוס יש התרשמות אחרת לחלוטין מהתנהגותם של הגברים היהודים: 'אף-על-פי שאומה שטופה בתאוות הם, פרושים הם ממשכב נוכריות; בינם לבין עצמם הכול מותר' (תרגום: ש' דבורצקי).¹¹⁹ אם כן, שני המחברים סוברים שליהודים יש דחפים מיניים חזקים ביותר, אך הם חלוקים ביניהם בנוגע לדרכי מימושם. האשמות אלה מזכירות לנו בבהירות ביטויים אנטישמיים מאוחרים יותר, אך אין אפשרות לדעת אם הן משקפות מגמה בעת העתיקה, שכן מוצאים אותן אצל שני מחברים בלבד.

ב'היסטוריה אוגוסטה' מופיעה התייחסות סאטירית מוזמן מאוחר יותר לברית המילה: 'אז יצאו היהודים למלחמה מפני שנאסר עליהם להטיל מום באבר מינם'.¹²⁰ טענה זו מפורסמת משום שמדובר במקור היחיד המציין במפורש שהסיבה למרד בר-כוכבא, שחל בימי הדריאנוס, היתה איסור המילה.¹²¹ בין אם סברה זו נכונה ובין אם לאו, ראוי לציין ש'היסטוריה אוגוסטה' אינה משתמשת במלה 'מילה' אלא בלשון 'הטלת מום'. המקור הזה מציג את המרד באור מגוחך, שכן מי שחושיו עזמו יוצא למלחמה בגלל שנאסר עליו להטיל מום באיבר מינו? לפיכך ראוי לשקול אם אין הדבר מערער את אמינות המקור כשלעצמו. ההשוואה בין מילה להטלת מום מצויה גם בחיבורו של בן התקופה, כריסטוסמוס: 'היהורו מן הכלבים, היהורו מעובדי האלילים, היהורו ממי שמטילים מום בבשרם. שכן אנחנו הנימולים האמיתיים, אנו הסוגדים לאל ברוחנו...'.¹²²

*

- (שטרן, שם, מס' 243); יא 94 (שטרן, שם, מס' 245). כל המקורות הללו נותחו בהרחבה אצל שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 99–102.
- 118 מרטיאלים 30: 'Das Parthis, das Germanis, das, Caelia, Dacis etc... Qua ratione facis, cum sis Romana puella, quod Romana tibi mentula nulla placet?'
 119 טקיטוס, דברי הימים ה, ה 2: 'proiectissima ad libidinem gens, alienarum concubitu abstinent; inter se nihil illicitum' והשוו: שטרן (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 40. וראו על כך: A. Rousselle, *La contamination spirituelle: science, droit et religion dans l'Antique*, Paris 1998, Ch. 7: 'Vivre sous deux droits', pp. 170–195
- 120 היסטוריה אוגוסטה, הדריאנוס יד 2: 'moverunt ea tempestate et Iudaei bellum, quod vetabantur mutilare genitalia' על פסקה זו ראו: B. Isaac, *The Near East Under Roman Rule*, Leiden 1998, pp. 277f.
- 121 הנושא נדון במחקרים רבים. ראו: שירר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 536–540; E.M. Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, Leiden 1976, pp. 429–431; ושם ביבליוגרפיה נרחבת. ראו גם: י' גייגר, 'הגזירה על המילה ומרד בר-כוכבא', ציון, 621–619, מא (תשל"ז), עמ' 139–147; B. Isaac, 1981; P. Schäfer, *Der Bar Kokhba-Aufstand*, Tübingen 1981; & A. Oppenheimer, 'The Revolt of Bar Kokhba: Ideology and Modern Scholarship' בתוך: איזק (לעיל, הערה 120), עמ' 220–252, ובמיוחד עמ' 233 ואילך. לביבליוגרפיה נוספת ראו: שם, עמ' 254–256; שפר (לעיל, הערה 2), עמ' 103–105.
- 122 John Chrysostom, *Homilia adversus Iudaeos*, PG 48, col. 845

עד כה עסקנו בדעות מן העת העתיקה על מאפיינים אמיתיים של היהודים, גם אם הם עוותו לעתים או פורשו מחדש ברשעות. היהודים אכן התגזרו מבשר חזיר, נחו בשבת וכדומה. עתה יש לברר עד כמה מצויות בדעות של ממש או צורות אחרות של עוינות במקורות. בקשר לכך יש לשים לב להאשמת היהודים בהקרבה של קורבנות אדם. כפי שכבר ציינו לעיל, הקרבת קורבנות אדם נחשבה בעיני היוונים והרומאים כשיא הברבריות, אף שקיים מספר רב למדי של מקרים מביכים כאלה במיתולוגיה שלהם עצמם ואפילו בהיסטוריה שלהם.¹²³ הנוהג להקריב קורבנות אדם נקשר בדראוידים של בריטניה וגאליה,¹²⁴ ויש הסוברים שגם התראקים הקריבו קורבנות אדם,¹²⁵ הקרתגנים היו ידועים לשמצה בהקריבם קורבנות אדם, וכך גם הסקיתים.¹²⁶

ההאשמה הראשונה בעניין זה המופנית כלפי יהודים מצויה אצל יוספוס (נגד אפיון ב 89 [שטרן, מס' 171]). דמוקריטוס, בחיבורו 'על יהודים' (ביוונית), מאשים את היהודים שוב בנוהג זה.¹²⁷ 'הוא טוען שהם נהגו לסגוד לראש מוזהב של חמור, ואחת לשבע שנים לתפוס זך ולהקריבו. הם נהגו להורגו באמצעות סריקת בשרו לפיסות קטנות'. אין במקורות דוגמאות נוספות לכך. אם כן, אף שהאשמה זו מופיעה כמה פעמים, לא ניתן לומר שזו היתה אמונה רווחת. ובכל זאת, לא ניתן להתעלם מעדויות אלה, ואף לא מההאשמות בקניבליזם.¹²⁸ ראוי אפוא לשים לב לכך שבעת העתיקה היה תקדים לעלילת הדם שנעשתה כה שכיחה בתקופות מאוחרות יותר.

את פאולוס אל הפיליפים ג 2: βλέπετε τοὺς κύνας, βλέπετε τοὺς κακοὺς ἐργάτας, βλέπετε τοὺς κατὰ τομήν. ἡμεῖς γὰρ ἔσμεν ἢ περιτομή, οἱ πνεύματι θεοῦ λατρεύοντες וינגרטן על הפניה זו.

123 להאשמות בהקרבה של קורבנות אדם ראו גם את ההערות על בהמיות אצל אריסטו, המידות לניקומכוס 1149a, שנדונו לעיל. קורבן אדם מתחבר שם לקהילות ברבריות בטרגדיה היוונית, אף שבמיתולוגיה היוונית מוקריבים קורבנות אדם על ידי היוונים כמעשה שבשגרה. ראו: E. Hall, *Inventing the Barbarian*, Oxford 1989, pp. 146–148. וראו אצל פלוטרכוס, מרקלוס ד 2, לגבי קורבנות אדם של זוגות יווניים וקלטים, שנקברו חיים ב־Forum Boarium לאחר המלחמה הפונית הראשונה ושמעשים אלה נתפסו בבירור כמביכים; ראו גם: *Quaestiones Romanae* 83/283F, לגבי קורבן דומה בשלהי המאה הב' לפני סה"נ. פלוטרכוס תמה: 'בוודאי אין זה הגיוני שהם בעצמם עושים זאת אך מגנים את הברברים על מעשים של חילול הקודש'. פליניוס הזקן מעיר שרק בשנת 97 לפני סה"נ נתקבלה בסנט החלטה האוסרת על קורבנות אדם (תולדות הטבע ל, ב 12). והשוו: J. North, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, CCV (1979), p. 99, n. 5–6.

124 ראו לעיל, וכן סטרבו א, ד 5.
125 היארנימוס, מכתב 60, 4 להליודורוס: 'הֶסֶס (תראקים) הפראים והמון העמים שלהם עטויי-העור, שנהגו לזבוח קורבן אדם למתים...'.
126 פלוטרכוס, על האמונה הטפלה יג.

127 דמוקריטוס (המאה הא' לסה"נ): *Suda*, s.v. (שטרן, שם, מס' 247, והערות בעמ' 531).
128 קסיוס דיו: האשמות בקניבליזם יהודי ובאכזריות יתרה במהלך המרד בקיריני, במצרים ובקפריסין בימי טריאנוס (סח 32, 1). ראו: W.H.C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford 1965, p. 223. הוא סובר שדיווחים אלה 'אולי אינם בדויים לחלוטין'.

לבסוף, ישנם מספר סטריאוטיפים שליליים הקשורים לדת היהודית, אך אינם נובעים ממנה ישירות. הדת היהודית נחשבה בעיני לא־יהודים רבים לאבסורדית, ולפיכך ניתן היה להתייחס אל היהודים עצמם כאל מאמינים בכל דבר. רעיון זה מוכר ממשפט ידוע של הורטיוס: 'אֶפְלָה, היהודי עשוי להאמין לך, לא אני'.¹²⁹ מכאן אך קצרה היתה הדרך להפיכת היהודים עצמם לנוכלים ולמתחזים, האשמה שכוונה תכופות גם כלפי יוונים, עמים מזרחיים אחרים ומצרים. כך, למשל, מספר לוקיננוס על 'סורי מפלשתינה' שהוא מגרש שדים ונוכל (פילופסוידס 16). ובמקום אחר: 'יש מי שמטהרים את עצמם בתרופות קדושות; על אחרים מלגלים במזמורים דתיים שמוכרים נוכלים. וטיפשים אחרים מרומים על ידי לחשי היהודים'.¹³⁰ ליובנליס יש הסתייגויות דומות, כפי שכבר הוזכר. בין דמויותיו נזכרת אשה יהודייה, 'הפרשנית של חוקי ירושלים, הכוהנת הגדולה של האילן והמבשרת הנאמנה של (רצון) שמי השמים... הרי היהודים מוכרים חלומות בזול לפי אות נפשך'. קבצן יהודי נוסף מוצג כמגיד עתידות נוכל. עוד הוזכר לעיל המקרה שעליו מספר גם יוספוס, על יהודים שהונו גברת אריסטוקרטית שהתגיירה. לפיכך, אין ספק שברומא הדימוי של יהודים נוכלים היה נפוץ למדי. מכאן שאין לשלול את האפשרות שאכן היו במציאות יהודים כאלה, אך אין לנו דרך לברר מתי מדובר בסטריאוטיפים ומתי בהשתקפות של המציאות.¹³¹ ייתכן שהרקע לדימוי זה טמון בדעה שהדת היהודית היא דת סודית. אנו מוצאים רמזות לרעיון זה אצל יובנליס: 'כל מה שמסר משה במגילת־סתר: לא להורות את הדרך אלא למי שמציית לאותם דיני־קודש...'.¹³² ההאשמות בנוכלות ובסודיות מציגות מסורת קדומה: הן כבר מצויות בדיווחו של ליוויס על שערוריית הבקנאליה, שלוש מאות שנה לפני זמנו של יובנליס. הסודיות נתפסה כדבר ההופך דתות זרות למסוכנות במיוחד, משום שהיא נקשרת עם קנוניות פוליטיות.

אצל מספר מחברים מופיעה טענה עוינת נוספת. אפולוניוס מולון 'מוסיף שאנחנו הטיפשים ביותר מכל הברברים, ולפיכך אנחנו העם היחיד שלא תרם שום המצאה מועילה לתרבות'.¹³³ הטענה חוזרת אצל אֶפְיוֹן, גם הוא על פי יוספוס. לדבריו, היהודים 'לא הוציאו מקרבם אישים משכמם ומעלה, לדוגמה ממצייאיים באמנויות ובמלאכות או אנשים בולטים בחכמתם'.¹³⁴ הטענה

129 הורטיוס, סאטירות א, ה 100: 'credat Iudaeus Apella, non ego' (שטרן, שם, מס' 128, והערות שם, א, עמ' 324).

130 Philopseudeis (שטרן, שם, מס' 372); Lucianos, Tragodopodagra 171–173 (שטרן, שם, מס' 374); ראו גם: Alexander Pseudopropheta 13 (שטרן, שם, מס' 373), על נביא שקר הממלמל מילים חסרות משמעות: 'כמו דוברי עברית או פניקית'.

131 סימון (לעיל, הערה 22), עמ' 341 ואילך. הוא מרחיק לכת מאוד בקבלת ההתקפות הללו: '[היהדות] הפעילה השפעה מעורפלת יותר על ההמונים באמצעות היכולת שיוחסה לה להרחיק את הרוחות הרעות. הבט זה של ההשפעה היהודית, שהיתה עתיקה יותר מן הנצרות, המשיך להיות מורגש אפילו בקרב נושאי תפקידים נוצריים'. ראו שם, עמ' 504, הערה 120, על פי שני מראי מקום בלבד.

132 יובנליס, סאטירות יד 102 ואילך (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 301): 'tradidit arcano quodcumque volumine Moyses: non monstrare vias eadem nisi sacra colenti'.

133 יוספוס, נגד אפיון ב 148 (שטרן, שם, מס' 49).

134 שם, ב 135 (שטרן, שם, מס' 175).

מופיעה גם במובאה מתוך קלסוס,¹³⁵ ובהדגשה שונה גם בכתביו של הקיסר יוליאנוס,¹³⁶ האומר שהעברים לא יצרו כל מדע או תורה פילוסופית, שליהודים לא היה אפילו מצביא אחד כמו אלכסנדר או יוליוס קיסר, ואפילו מי ששירת תחת שני האישים הדגולים הללו ראוי להערצה גדולה יותר מאשר כל המפקדים של היהודים ביחד. ראוי לציין שרעיון מיוחד זה אינו נמצא בחיבורים המרכזיים של הספרות הרומית. ראשית צמיחתו בחוגים של אנשי אלכסנדריה והוא הופיע שנית אצל פילוסוף שהשתייך לאפלטוניות התיכונה במאה הב', ובכתבים מהמאה הד' של קיסר, שזכה בעיקר לחינוך יווני. מכיוון שטענה זו מופיעה ארבע פעמים במשך תקופה כה ארוכה, חשוב להזכיר שההאשמה שהיהודים לא תרמו לתרבות מוכרת מאוד באנטישמיות בת זמננו. אפשר שהאשמה זו אינה מופיעה לעתים תכופות כל כך בעת העתיקה, אך לרעיון היו מהלכים כבר אז.

כבר ציינו לעיל שהיהודים לא תוארו ככרוכיים או כנשיים במקורות הרומיים, בניגוד לעמים אחרים מאותו איזור. קיקרו היה היחיד שכינה אותם פעם אחת 'עבדים מלידה', ולפיכך גם כינוי זה לא הפך לנושא ששלהב את הדמיון.

חשוב לשים לב להאשמות נוספות שבהן הרומאים לא האשימו את היהודים. הם אינם מופיעים כסוחרים, כעשירים, כתאבי בצע וכחמדנים, בניגוד לפניקים, ובניגוד ליהודים שלאחר ימי הביניים, שכן זו איננה השקפה רומית.¹³⁷ אריסטוקרטים רומיים שייחסו ליהודים השפעה גדולה מדי חששו דווקא מהשפעות הדת ומנהגי החברה היהודיים ולא מפני שנחשבו לכוח פיננסי.

יש הסוברים שהרומאים, באופן עקרוני, לא בחלו ברעיון של רצח עם והשתמשו בו כשנראה להם מועיל. האם ניתן למצוא בספרות הרומית במפורש את הרעיון שיש להשמיד את היהודים כעם? ראינו לעיל שיועציו של המלך הסלווקי אנטיוכוס הציעו לו 'להשמיד את העם היהודי, משום שרק הם מכל האומות נמנעים ממגע עם עמים אחרים ורואים את כל בני האדם כאויביהם...'. פילון האלכסנדרוני טען שסיאנוס 'ביקש להשמיד' את העם היהודי. לא ברור אם עלינו להבין את הדברים כפשוטם או רק כסימן למדיניות עוינת; מכל מקום, יש כאן עדות לקיומו של הרעיון או לפחות של הפחד ממנו.¹³⁸ מקור אחד מדווח שטיטוס החליט להרוס את בית המקדש בירושלים בשנת 70: 'כדי שדתם של היהודים ושל הנוצרים תושמד באופן יסודי יותר. מפני שדתות אלה, למרות המחלוקות ביניהן, נובעות מאותו שורש,

135 קלסוס אצל אוריגנס, נגד קלסוס א' 16, ד' 31 (שטרן, שם, מס' 375).

136 יוליאנוס, נגד הגליליים 176, 178, 218B-C (שטרן, שם, מס' 481a).

137 כפי שציין J. Isaac, *Genèse de l'antisémitisme: Essai historique*, Paris 1956, p. 122. אמנם אני מקבל את מסקנתו, אבל אין פירוש הדבר שאני מסכים עם ההערכות הנוספות שלו על האנטישמיות בעת העתיקה.

138 השוו: E.M. Smallwood, 'Some Notes on the Jews under Tiberius', *Latomus*, XV (1956), pp. 314-329; סמולוד (לעיל, הערה 121), עמ' 165-167, 201 ואילך. סמולוד הראתה שלא היתה זו הפרשה של שנת 19 לסה'נ', אלא מקרה מאוחר יותר, לקראת סוף ימיו של סיאנוס, בשנת 30 לסה'נ' בקירוב.

שכן הנוצרים צמחו מן היהודים. עקירתו של השורש תגרום בקלות גם לצאצאו לגווע.¹³⁹ מקור זה אינו תלוי בדברי יוספוס ומבוסס על מקור אחר, המיוחס, בדרך כלל, לטקיטוס. העדות שהריסת בית המקדש התרחשה כתוצאה מהחלטה רומית מכוונת, משכנעת למדי, ואפשר שהיתה בה גם תקווה שהריסת בית המקדש תביא לחיסולה של הדת היהודית. אף דת פגנית לא היתה יכולה לשרוד ללא מקומות קדושים שבהם תוכל ליישם את מנהגיה, ולא היה ברור מלכתחילה שהיהדות תצליח לשמר את עצמה ללא בית המקדש שבירושלים. אם כן, מקור זה מייחס לרומאים את הרצון למחוק כליל את היהדות ואת הנצרות. אין זה דומה, כמובן, לתכנון השמדתו הפיסית של עם. בקטע מה-*Parthica* שלו מספר אריאנוס: 'טריאנוס היה נחוש בדעתו להשמיד את האומה לחלוטין אם הדבר יעלה בידו, ואם לא, לפחות למחוק אותה ולשים קץ לרשעותה השחצנית'. חוקרים טענו באופן משכנע ביותר שהעם שאותו ביקש טריאנוס להשמיד לא יכול היה להיות העם הפרתי אלא חייב להיות העם היהודי, שמרד בו בעוז במהלך מלחמתו של טריאנוס בפרתים.¹⁴⁰

רוטיליוס נמטיאנוס ציין ש'יהודה מעולם לא נכבשה במלחמות פומפיוס ובכוחו הצבאי של טיטוס'. הכיבוש נתפס כגורם לזיהום, אך אינו דומה לשאיפה להשמיד עם. בחינה של כל המקורות הללו יחדיו, ובמיוחד של אלה המתייחסים לטיטוס ולטריאנוס, מביאה אותנו למסקנה, שאפשר שכמה מצביאים ו שליטים היו רוצים להיפטר מן היהודים, אך ככל הנראה לא ראו כל אפשרות להוציא זאת אל הפועל.

ג. היחס ליהודים – הערכה כוללת

מאמר זה אינו מנסה לעקוב אחר התפתחותם של רעיונות אנטי יהודיים בעת העתיקה באלכסנדריה, ביהודה וברומא, אלא לתאר את המאפיינים הבולטים ביותר של תחושות הרומאים ביחס ליהודים. ראשית כל, לעתים קרובות מדובר בתחושות איבה, כפי שעולה בבירור מן הביטויים שבהם השתמשו המחברים: *scleratisissima gens* (=עם פושע ביותר; סנקה), *taeterrima gens* (=עם מגעיל ביותר; טקיטוס), *perniciosa gens* (=עם הרסני; קווינטיליאנוס), 'נחותים יותר מזוחלים' (קלאודס), 'עם חסר חן' (*γένος ἔκσπονδον*); סינסיס).¹⁴¹ כתביהם של יובנליס ומרטיאליס מדברים בעד עצמם. רובם משתייכים לזרם

139 סולפיקיוס סוורוס, *Chronica* 2.30.7 (שטרן [לעיל, הערה 23], מס' 282). וראו הערותיו שם, ב, עמ' 65–67.

140 אריאנוס, פרתיקה *ap. Suda, s.v. (ἀτάσθαλα et παρείκοι)*. וראו: שטרן, שם, מס' 332a 'Ο δὲ Τραϊανὸς ἔγνω μάλιστα μέν, εἰ παρείκοι, ἐξελεῖν τὸ ἔθνος εἰ δὲ μὴ, ἀλλὰ συντριψίμης γε παύσαι τῆς ἄγαν ἀτάσθαλίας. והשוו: שטרן בהערותיו שם, ב, עמ' 152–155. וראו דברי אוסביוס (אוסביוס, היסטוריה כנסייתית ד 2, 5): 'טריאנוס הורה ללוסיס קוויטוס לסלק את היהודים מן הפרובינקיה של מסופוטמיה'. השוו: הארנונימוס, כרוניקה (מהדורת Helm, עמ' 196), ומקורות נוספים המצוטטים אצל שטרן, שם, עמ' 152, שיש בהם כדי לתמוך בדברי אריאנוס.

141 סינסיס, מכתב 5 (שטרן, שם, מס' 569). התיאור המלא הוא: 'עם חסר חן המשוכנע לחלוטין שיראת שמים פירושה לשלוח להאָס יוונים רבים ככל האפשר'.

המרכזי של הספרות הלטינית ומייצגים חתך רחב של המעמד הגבוה ברומא. משהפכה האימפריה לנוצרית גברה האביבה עוד יותר והפכה לנורמה. קונסטנטינוס התייחס אל היהודים כאל 'אנשים מוכתמים בדם, וכפי שניתן לצפות סובלים מעיוורון שכלי', 'אספסוף נתעב' או 'כת נפשעת' ו'קטלנית'.¹⁴²

השנאה כלפי היהודים התמקדה במספר נושאים, הן במישור החברתי הן במישור הדתי, ולעתים בשילוב שניהם גם יחד. הביקורת העיקרית היא על כך שהיהודים הם עם אנטי חברותי, המנתק את עצמו במכוון משאר העולם. דבר זה נחשב לברבריות קיצונית ובלתי נסלחת, במקרה של היהודים, מפני שאינם עם הררי נידח אלא עם החי בין עמים בני תרבות. אמנם, ישנם מחברים רומיים המשתעשעים באופן מופשט בלבד ברעיון שהעולם היה יכול להיות טוב יותר אם עמים היו חיים בבידוד, אך קו מחשבה זה מעולם לא פותח לכדי משנה סדורה. הטענה היא שהיהודים חיים בנפרד, נאמנים זה לזה ושונאים את כל האחרים.

להסתייגויות אלה קשור הרעיון שהמוסר ואורח החיים היהודי מנוגדים לחלוטין לאלה של בני אדם נורמליים. רעיונות אלה מקורם במידה מסוימת במזרח, במיוחד באלכסנדריה, אך הם פותחו ברומא, בעקבות השפעת המגע עם יהודים שחיו באיטליה ובבירתה. הרומאים אימצו כמה מהרעיונות האנטי יהודיים המסורתיים, אך לא דווקא את כולם; ובד בבד פיתחו רעיונות משל עצמם או הוסיפו לרעיונות המוכרים זווית ייחודית משלהם.

היחס אל היהודים היה קשה במיוחד בשל הפופולריות הרבה שהיתה ליהדות בקרב הרומאים. לאחרונה נטען, שהיהודים במאה הא' תמכו במשלחת בעלת מטרות אפולוגטיות, כדי לזכות באוהדים נוכרים, אך הם לא היו מעוניינים במתגיירים חדשים.¹⁴³ אפשרי בהחלט שהמספר האמיתי של המתגיירים לא היה גדול, אך אפילו כך גם האוהדים נתפסו כתופעה מסוכנת. ואילו המרה מלאה של הדת נתפסה בעיני מחברים רומיים רבים מתוך שנאה עזה ביותר. מתגיירים נחשבו לבוגדים, משום שבהתגיירותם הם קיבלו על עצמם לא רק דת בעלת דימוי שלילי ומנהגים שנחשבו מגוחכים, אלא גם נטשו למעשה את דת אבותיהם, את מנהגיהם ואת חוקיהם. ההמרה ליהדות נתפסה אפוא לא רק כהחלפה של מנהגים דתיים, אלא גם כקבלה של זהות אתנית חדשה, על כל המשתמע מכך מבחינת הנאמנויות והמחויבויות.

142 למכתבו של קונסטנטינוס בנוגע לתאריך של חג הפסחא ראו: אוסביוס, חייו של קונסטנטינוס (trans. & comm. A. Cameron & S.G. Hall, Oxford 1999), 3.18.2: οἱ τὰς ἑαυτῶν χεῖρας ἀθεμίτῳ πλημμελίῃματι χράναντες εἰκότως τὰς ψυχὰς οἱ μῆποὶ τυφλώττουσιν; 3.18.3: τοῦ ἐχθίστου τῶν Ἰουδαίων ὄχλου. והשוו: קודקס תיאודוסיאנוס 1, 8; 1: קודקס יוסיניאנוס 9, 3: 'feralem sectam'; וראו את הערותיו של G. Stemberger, *Juden und Christen im Heiligen Land: Palästina unter Konstantin und Theodosius*, München 1987, pp. 45 f. לענייננו אין זה משנה אם קונסטנטינוס בעצמו ניסח זאת או אחד מיעציו. אותנו לא מעניין מה חשב קונסטנטינוס אלא אלו עמדות ייצג, וברור שקיסרים קודמים לא השתמשו בלשון מעין זו במסמכים רשמיים.

143 Will & Orrieux (לעיל, הערה 35), ובמיוחד פרק ה: גודמן (לעיל, הערה 43), פרק ד. לגישה היהודית ראו: סימון (לעיל, הערה 22), פרק י: S.J.D. Cohen, 'Crossing the boundary and becoming a Jew', *Harvard Theological Review*, LXXXII (1989), pp. 13–33

בעיני הרומאים נתפסו היהודים כקהילה מתבדלת ונפרדת, הן ברומא והן מחוצה לה, משום שיצרו קבוצת לחץ שבקירבה קיימת נאמנות הדדית ואיבה כלפי אחרים, כפי שנרמז בספרות מקיקרו ואילך. השילוב בין המשיכה האמיתית או המדומה של מתגיירים ובין התחושה שהיהודים יצרו קבוצת לחץ גרם לחרדה המוכרת, שהמנצחים נוצחו בידי המנוצחים (חרדה שהיתה קיימת גם ביחס ליוונים, לאסיאתים, לסורים ולגאלים). הלשון המשמשת בדיונים על היהודים מוכרת גם היא מן ההתקפות על התרבות היוונית ועל המנהגים האסיאתיים. כך, לדוגמה, נעשה שימוש בביטויים כמו 'זיהום' או 'הדבקה', הרומזים על העברה של מחלה או של זיהום.

מחברים רומיים טענו, שהמרות הדת הגדילו את מספרם וגם את עושרם של היהודים. בין אם הטענות הללו היו נכונות ובין אם לאו, קביעות מעין אלה מצויות בספרות החל מן הרפובליקה המאוחרת ועד למאה הג' והן משקפות ללא ספק רמות שונות של אי נחת, או גרוע מכך.

תופעה אחרת הקשורה לחיים ברומא העירונית היא נוכחותם של יהודים עניים רבים בקרבת בתי הכנסת.¹⁴⁴ אנשים אלה הואשמו בכך שפעלו כמגידי עתידות, כנוכלים וכמגרשי שדים. חשוב לציין, שבניגוד לרוב העמים האחרים מאותו איזור גיאוגרפי, היהודים לא נתפסו בדרך כלל כמי שנולדו לעבדות.

אף במישור הדתי הועלו טענות נגד היהודים. כמה מן המחברים מדברים על סודיות, ברומזם על קשר עם פולתנים מסתוריים שהיו אסורים ברומא. המונותאיזם עצמו נחשב בלתי מקובל בעיני רוב המחברים, אף שהוגים מעטים רחשו יחס מסוים של כבוד לעקבותיו של הרעיון ולהיגיון הטמון בו, שהרי האל היהודי, כמו העם היהודי, נתפס כמתבדל. זה כשלעצמו הצביע על אי התאמה בין הדת היהודית לדת הרומית. חוקי התזונה של היהודים, שמנעו מהם לחלוק את ארוחותיהם עם אחרים, היו לחלק מתדמיתם האנטי חברתית. השבת לא עוררה אהדה יתרה. המילה הדגושה וסימלה את שונותם של הגברים היהודים וגם את הצעד האחרון והמוחלט שבו נקטו המתגיירים. אנו מוצאים גם התבטאויות על תשוקה מינית חסרת רסן של יהודים או על התנהגותם המינית יוצאת הדופן.

הערכתם של כל המקורות הללו יחדיו תהיה תמיד תלויה בגישתו של המעריך. מי שמטפחים את האיבה לאומות, לקבוצות או למיעוטים יטענו תמיד שטינתם מבוססת על מציאות אובייקטיבית. דפוסים דומים עולים גם בניתוחה של העת העתיקה. מי ששונאים את היהודים כיום יסיקו שליוונים ולרומאים היו סיבות אובייקטיביות לשנוא אותם. אחד הקשיים בהבנה של היחס לקבוצות מיעוט בעת העתיקה נעוץ בהעדרו של מידע מספרי. אין כל דרך לדעת

144 לעניין היהודים בעיר רומא, ראו: שירר (לעיל, הערה 9), ג 1, עמ' 73-81; D. Noy, *Jewish Inscriptions of Western Europe, II: The City of Rome*, Cambridge 1995; L.V. Rutgers, *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*, Leiden-New York-Köln 1995; M. Williams, 'The Structure of the Jewish Community in Rome', *Jews in a Graeco-Roman World*, ed. M. Goodman, Oxford 1998, pp. 215-228

כמה יהודים היו בפרובינקיות השונות וברומא וכמה אנשים התגוררו. מכל מקום, ככל שהדבר נוגע לחשיבה על קבוצות חברתיות, ברור שאנשים בכל תקופה ותקופה מושפעים יותר מתחושות מאשר ממספרים ומעובדות. לכן לא צריך להיות כל קושי לקבל את הסברה, ששיקול הדעת והחשש של רוב המחברים בעת העתיקה, שנדונו במאמר זה, לא היו רציונליים. והנה, למרות כל העוינות הזאת לא נאסרה היהדות ביהודה, ברומא ובפרובינקיות. היא הותרה אף על פי שהדת היהודית כשלעצמה עוררה אצל רבים רגשות שליליים ביותר, מפני שליהודים היה מעמד של עם מוכר, ולעם מוכר היתה זכות לחיות על פי דתו, תהא אשר תהא. ואולם, לעם היהודי לא היתה זכות לקבל זרים לקרבו, וכשהדבר התרחש ננקטו לעתים תכופות אמצעי נגד. וכך הפכה הדת לחלק בלתי נפרד מן הזהות האתנית. מן ההבט הזה הגבילו הרומאים באופן חמור את חופש הדת. לילדים היתה זכות וחובה לנהוג לפי דתם של הוריהם, אך לאיש לא היתה זכות אוטומטית לנהוג לפי דתם של עמים אחרים, מפני שהדבר נתפס כמעשה בעל משמעות פוליטית. לאזרחים רומיים נחשב מעשה מעין זה גם כהפרה של הנאמנות הנדרשת, משום שהדת היתה חלק בלתי נפרד מן המדינה.

בימי שלטונה של האימפריה הפך הפולחן האימפריאלי לחלק ממערכת הדתות והפולחנים הרומיים. רומא הכירה בכך שבקרב היהודים קיימת קנאות ייחודית שאינה מאפשרת לדרוש מהם את מה שנדרש מכל אדם אחר, ולכן התייחסו אליהם בסובלנות כחריגים. מבחינה רומית זו היתה מדיניות מפוכחת יותר מאשר ביטוי לסובלנות, משום שהרומאים ידעו שהיהודים יעדיפו למות מאשר לעבוד שליט בשר ודם כאילו היה אל. מאותה סיבה גם שוחררו היהודים מחובת השירות הצבאי ומעוד חובות שסתרו את מנהגיהם. הרומאים הצליחו לבנות אימפריה משום שהיו מציאותיים ומשום שבדרך כלל לא ניסו לכפות את הבלתי אפשרי. דרישתו של קליגולה להציב את פסלו בבית המקדש בירושלים היא דוגמה מוכרת למה שעלול היה לקרות למנהיגים שאיבדו את תבונת הריאליזם שלהם.

לבסוף, עלינו להעריך את העמדות הרומיות הללו לאור השקפתם על עמים אחרים. בעיניים יווניות ורומיות נתפסו עמי המזרח בדרך כלל כפיקחים וכערמומיים, כנחותים וכנשיים, וכמי שנולדו לעבדות. תכונות אלה יוחסו לעתים קרובות לשני גורמים עיקריים: הסביבה והמונרכיה. לעתים נוספו גם גורמים שליליים, כמו העושר, המערער את העוצמה הקולקטיבית. כל זה אינו נכון ביחס ליהודים. אמנם, הם מתוארים כקלי דעת, כשקרנים, כבוגדניים וכשטופי זימה, ובדרך כלל גם כמושחתים מבחינה מוסרית. ואולם, הם אינם נתפסים כעם מזרחי טיפוסי, ולא ניתן הסבר לתכונותיהם השליליות במושגים של סביבה או של חוקה. תכונתם הגרועה ביותר היא ההתבדלות, וזו עד כמה שניתן הסבר כלשהו תואמת את המאפיין הבולט ביותר שלהם – הדת. מקצת המחברים מספקים לכך הסבר, ובעיקר טקיטוס, שראה במשה אחראי לרבים מחוקיהם וממנהגיהם של היהודים.

עם זאת, ראוי להדגיש שדעות קדומות עוינות או סטריאוטיפים שניתן לתארם כפרוטו-גזעניים אינם חלים על היהודים. הקביעות השליליות העולות מן המקורות אינן נתפסות כבלתי ניתנות לשינוי, שכן תכונות היהודים אינן נובעות מן האקלים או ממאפיינים תורשתיים. רעיון אחרון זה אינו בלתי מתקבל על הדעת, שכן התבדלותם של היהודים והעובדה (לפי טקיטוס) שהם נמנעים ממצע מיני עם נשים נוכריות יכלו להביא את הרומאים לחשוב שהיהודים

שומרים על טהרת היוחסין. תיאור כזה אינו מצוי בספרות, כיוון ששושלת יוחסין טהורה נתפסה באור חיובי בעת העתיקה, על כן יהודי בבל התהדרו בטהרת הייחוס. מחברים בעת העתיקה יכלו לטעון שתכונותיהם השליליות של היהודים נובעות מגורמים תורשתיים, אך למעשה מעולם לא טענו זאת. לפיכך, למרות השנאה הניכרת כלפי היהודים, לא ניתן לתאר אותה כגזענות במושגים של העת העתיקה.

זאת ועוד, אפשר לומר שרבים ממאפייניה של האנטישמיות המאוחרת כבר התקיימו כבר ברומא העתיקה, אם כי מאפיינים חשובים אחרים נעדרו ממנה. מקצתם ניתן למצוא בסטריאוטיפים רומיים עוינים, אך לא דווקא בקשר ליהודים אלא ביחס לעמים מזרחיים אחרים. אף ברור שהשנאה הרווחת לא השפיעה על מעמדם הרשמי של היהודים באימפריה, אף שהיתה תגובה עוינת מובהקת עם כל עלייה, אמיתית או מדומה, במספר המתגייסים.

[תרגם מאנגלית: יניב פרקש]